

ДЕШЕВА БІБЛІОТЕКА
КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА

РШ 6 (2чк)
В-48

В. ВИННИЧЕНКО

ДРІБНИЦЯ

№ 29-33 Ціна 25 к. № 29-33

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК”

КРАТКИЙ ЛАСЛОПТ КНИЖИ

Број 116(2-4к), В48 ИСС. Б 2481015

АВТОР Ванкагетеро В.

ИЗДАНИЕ Дробица

МЕСТО, ГОД ИЗДАНИЯ Х., Б.р.

КОЛ-ВО СТР. 155, 1с.

№ ОТД. ДЕСЕТА

№ ИЛЛЮСТРАЦИЈА

№ КАРТА

№ СХЕМА

ТОМ ЧАСТЬ ВИН.

КОДИЦИТ

ПРИМЕРИЦИ: 17.10.90г 11015

В. ВИННИЧЕНКО

ДРІБНИЦЯ

МОЄ ОСТАННЄ СЛОВО

Державна
Республіканська
БІБЛІОТЕКА УРСР
КПРС

ВИДАВНИЦТВО „УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

Друкарня Вид-ва
„Український Робітник“
м. Артемівське

I

Прошу по моїй смерті тільки через тиждень читати цей зшиток, зібравши всіх тих, хто мене знав. Без Андрія Гаюри (студента університету) і панни Кохерман—не читати.

Так. Я постановив списати своє знамените й багате життя, покласти на груди собі зшиток з цим описом і застрілитись.

Але, здається, тільки дуже наївно брешу собі. Та застрілитись, правда я, може й застрілюсь, але зовсім не через те, що так постановив. Можливо, що й постановив я це тільки для того, щоб одтягти хвилину смерті, щоб побазікать про себе трошки, щоб про мене, принаймні, поговорили, а, може, й пожаліли...

А проте, від ваших балачок, мої панове, мені вже тепер нічого не станеться

Правда? (Я ж думаю, що ви читатимете такі це писання, цеб-то, значить, я буду вже там, де нема ні сліз, ані воздиханій, ні вас, мій любий тестю, що гірше сліз і воздиханій).

Але що б ви вже собі там не казали, я собі кажу, що ця смерть моя є щось більше за дрібницю, щось крупніше. Хоча... що, воїстину, важного в тому, що помре такий суб'єкт, як я? Ну, одним менше, а нас ще, господи, так багато (Почуваю, що трошки зловживаю смиренням — в далекій, малюсенькій щілинці душі я все ж таки вважаю себе не таким, „яких багато“).

Ну, словом, смерть моя не буде дрібницею. Це—факт, так я думаю, і годі з цим. Але, з другого боку, я певний, що застрілюсь дріб'язково. От, власне, дріб'язково, поганенько, страховито, навіть не бажаючи того в ту хвилину, через якийсь незначний дрібненький випадок,— висміє мене хто-небудь або обнесуть часом у знайомих. В цю хвилину, коли в мені гуде склянка горілочки (ваш приклад,

Іване Кіндратовичу, став мені в пригоді, красненько дякую!) — я навіть можу це зробити й зараз, але потім...

А, власне, коли я не брешу собі, то чому, дійсно, не взяти б мені зараз револьвера, приставити до п'яної голови моєї і не рознести її, як гниле яблуко? І без всяких описів, зшитків і пояснень?

Але, знов таки, чому ж мені й не застрілитись тоді, коли я того схочу, хоч би списавши двадцять зшитків?

А проте, все це — дурниці і знов... дрібниця. Господи, та невже ж я навіть помру дріб'язково?!

Так, почуваю, що й помру дріб'язково. Коли б я взяв і, як ковбасу, начинив себе динамітом і розірвався б десь на вулиці, то й ця дика, безглузда смерть прибрала б у мене характер якоїсь жалкої дрібниці. Є люди, які до чого б великого не доторкнулись, моментально роблять його дріб'язковим, банальним, нецікавим. Я знаю по собі: усе, що моє, мені здається незначним, неважним. Здається, якби я раптом заволодів першою красунею в

світі і побув з нею хоч тиждень, вона б загубила всі свої принади.

Ось далеко я стою від цього недавнього і питаю себе: чому все сталося так? Чому я все робив от так, а не инакше? Через що я прийшов до думки про смерть (хоча може й не померу) і через що, скільки я не дивлюсь уперед, нема у мене інтересу до життя? Нудно. Не горе, не нестерпне страждання не трагізм ситуацій доводить мене до цієї думки, а... невідомо що.

Бачу, по ваших обличчях пробігла думка: ви і всі певні, що я стріляюсь через те, що грапилось зі мною у жандарів. Правда?

Ні, не те. І те, і не те. Ви думаєте, що якби того не було, я б не стрілявся. А я думаю, що, якби його й не було, я все одно помер би. . Мусив би померти.

Ви не розумієте? А я розумію.

Що таке самогубство? Газети дуже просто завжди пояснюють: жив собі чоловік, жив-поживав, був як усі; і трапилось йому нещастя,—згубив багатство,

померла близька людина, нещасливо закохався: він взяв і вбив себе. Коли б цього нещастя з ним не трапилось, він би жив і досі.

Що значить самогубство? Я б намалював таку картину: провалля, безодня, темні тумани, гнилі та вохкі, клубами снуються по мокрих обвалах. Вгорі далеко ясніє щось, що—невідомо: може країна, засипана квітками, сонцем залита, може те, що зветься щастям, може просто звичайний обивательський лихтар. В туманах, над безоднею, в жахливій самоті висить людина, судорожно, цупко держачись за паршивеньку бур'янину і вперто задираючи голову догори. Видно, що довго вже вона висить тут: сліди від ніг у каменю повибивані, видно, лазила довго з бур'янини до бур'янини—висять вони поламані. І раптом дмухнув вітер, камінчик скотився, ударивсь у паршивеньку бур'янину, та хруснула, тріснула, і зірвався чоловік, і полетів у безодню, в темні й таємні тумани. Через що він зірвався? Що зломилась бур'янина? Ні, того,

що не стояв він на ногах, що була під ним безодня, а круг нього самота й тумани, темні та вохкі. Чорт мені в бур'янині, коли круг мене земля та цілі дерева? А над безоднею і бур'янина до життя прив'язує.

Тепер трошки розумієте, чи ні?

Ще поясню. Читав я раз в одній газеті, що десь, в якомусь містечку на полудрабку чужого воза завісився п'яничка-міщанин. Факт звичайний і нецікавий. Але цікаво, через що завісивсь. Тільки через те, пояснює газета, що в корчмі йому хтось з насмішкою сказав: „мовчи ти там, стрючкуватий“ (Ніс йому, мабуть, був схожий на стрючок). Міщанин узяв і повісився. Очевидячки, якийсь божевільний п'яничка. Подумаєш, яка персона: за „стриючковатого“ на смерть, іменно — на смерть образився.

Так пояснила газета, бо як же його, справді, пояснити таке безглуздя? Жив собі міщанин. піячив, нічого не робив, жив собі на втіху і раптом, маєш, од дурниці взяв завісивсь.

А справа дуже проста: міщанин-п'яничка висів на бур'янинці. Довго, мабуть, висів, корчився, дряпався, тумани холодом і самотою стисли груди, дмухнув вітрець, хтось крикнув йому „стріючкуватий!“—міщанин і зірвався.

Тепер, мабуть, краще розумієте, що не того ж я хочу убить себе, що трапилось зо мною в жандармерії. а того, що я—стріючкуватий. От чого, мої панове. І стріючкуватий, гнилий, самотний я висю в туманах над безоднею. Мені в жандармерії сказали „стріючкуватий“—я й обірвався, і лечу.

Я ще не згинув і лечу, а в льоті, як і завжди перед смертю, в один мент пролітають картини мого життя. Картини не мудрі, картини убогі, картини того, як я лазив між туманів з бур'яна на бур'янинку.

Дійсно, не йшов, а лазив я в житті, Покірливий лютому законові, я мусів бути в категорії „дріб'язкових“. Бур'янинки були етапами мого плазування.

І, дійсно, як премудро все утворено творцем: для того, щоб лазить з бур'янини

на бур'янину, не треба бачити перед собою далекі простори, не треба великого стремління, це навіть шкодило б у боротьбі за... бур'янинки з другими плазунами.

Озираючись на своє проповзане життя, я з посмішкою бачу, як цей закон гарно здійснився на мені; кожний мій рух, кожна моя акція фатально починалась з дрібниці й кінчалась нею.

Як, наприклад, я вродився? Цілком випадково: мамаша посварилася з папашею за покоївку, до якої дуже прихильно ставився папаша, побігла з розлуки в сад, спіткнулась і... породила мене. А мені ще не час було б з'являтися на світ, принаймні для всіх людей цей перший строк життя починається на місяць пізніше.

Таким чином я з самого початку виступив блискуче.

Порождений під кущиком у бур'яні, серед плазунів, хіба міг я дістати від них далекий зір, стремління вперед, інстинкт неспокійної, невгамонної боротьби.

Навіщо він плазунам і паразитам?

Та й хто б мені це дав? Папаша? Цей рожевий, товстенький, культивований пав'ян, який, чисто як мавпа, хитро й вигадливо лазив з векселя на вексель, з закладної на закладну, який за все життя „працював“ тільки над тим, щоб з-під нього не випорснуло засмоктане, ребрувате тіло селянина.

Чи може моя мамаша могла мені задерти голову догори, ця мамаша моя, яка ходила завжди з похиленим лицем, у чорному, з молитвою на вустах і духом ладану навіть од хусточки до носу. О, моя „рідна оселя“, букете мій з публічного дому і монастиря, як приємно мені пахтить від споминів одних про тебе!

Чи може гімназія навчила мене хотіти чогось великого, чогось більшого за кущик бур'яну? Панській дитині не треба нічого хотіти, у неї все заготовлене ребруватою мужичою дитиною. Спокійно лізь і не турбуйся про ті інстинкти, які тобі непотрібні.

Пам'ятаю, в університеті я трошки почав розшолопувати, що щось немов

не так зі мною діється, як от хоч би наприклад, в романах пишеться. Там і пристрасті великі, і цілі якісь „святі“, і саможертва, і таємні бурі переживань.

Тривожно й турботно озирався Де, у кого те життя, щовони там плещуть про великі цілі, пристрасті величні? Де ж саме?

Уклоняюсь вам, Іване Кіндратовичу: я пильно слідкував за вашим життям, вглиблявся в нього, вишукував всі таємності його і, дякую, воно цілком заспокоювало мене; абсолютно нічого ні великого, ні важного, ні таємного не помічав я.

Ну, що, скажіть сами сумлінно, що важного у вашому життю? Ось за всі чотири роки, які я перебуваю у вас на квартирі, у вашій родині, здається, найбільший інтерес збуджував я, щоб-то не моя особа, але той посаг, який би ви дістали за мною, якби я оженився з Люсею. Все ж останнє було так просто, так пристосовано, що я навіть можу вгадати за десять років наперед, що ви будете робити о пів до п'ятої в суботу якого хочете місяця. Ранком вип'єте чай

і склянку горілки. Так? Ваше грухляве, чотирьохкутне лице жовтого коліру, коліру вашого рідкого волосся, при цьому задумливе й тупе. Очевидячки, думка спить ще. Потім о дев'ятій ви йдете на службу і вертаєтесь о третій або четвертій. Випиваєте знов склянку горілки і обідаєте. Лице ваше ще жовтіше, ніж уранці, і ви наче щось думаєте. Але це буває іноді просто оптичним обманом, ви просто перетравлюєте їжу. Далі ви спите і вже навряд чи думаєте що тоді; а прокинувшись, одягаєте пантофлі, випиваєте склянку горілки й починаєте ходити по вітальні, заклавши руку за свою плескату, широку спину; або приймаєте в кабінеті „пацієнтів“. „Пацієнти“ ваші—якісь темні особи, що таємниче прокрадаються раз-у-раз через „чорний хід“, підлабузнюватو посміхаються і в усякому разі не роблять вражіння чесних людей. Очевидячки, обов'язки мирового судді остільки великі, що деякі з них можуть бути виконані тільки вдома. Потім за вечерею склянка горілки і... сон. А гуртом—

чотири склянки горілки, чотири рази їжа і двічі сон.

Ви не соромтесь, Іване Кіндратовичу, що я так без церемонії поводжуся з вашими секретами; коли я постановив не жаліти себе, то повірте, що з вами церемонитись у мене нема ніякої охоти. У всякому разі, буду говорити тільки те, що було і є. А проте, що більше про вас можна сказати? Все сказано.

Небагато також і про вас, Глафіро Семенівно, можна говорити: таке нескладне ваше проживання. Ранком ви пахнете смаженою цибулею і чіпляєте на свою велетенську, незграбну постать брудний фартух. На лиці вашому, засіяному маленькими чорними вугрями, наче засидженому мухами, лежить печать турботи за підлеву до печени, а в рідких, зате великих зубах стирчить цигарка. Ввечері ви пахнете мішаниною цибулі з одеколоном і ходите без фартуха, але з тими ж вугрями і цигаркою.

Оце і все. Правда, ви ще продаєте сусідам молоко од власної корови; тоді

ви трошки пахнете ще коров'ячим гноєм і сваритесь з Катьою, що вона занадто повні глечики наливає. Ви навіть з захопленням сердитесь. Це єдине, що можна б вам закинути. Але воно мене не дуже турбувало — письменники в своїх романах не про такі пристрасті писали. І я заспокоювався, зневажливо кривлячи губи, коли читав про них.

Заспокоювався... але не надовго. Уявіть собі — знов на мене щось находило! І знов я чимсь був незадоволений. Чого мені бракувало? Гроші мені висилались акуратно, вчився я „прімерно“, мав наречену, в будуччині манячила гарна посада.

Ах, мої плазуни, мені здається, що й у нас іноді бувають непокійні хвилини! І, знаєте, мені здається, що тут винні не ми, а дурна ота людськість, яка вічно кудись преться, чогось хоче, виробляє в собі якісь інстинкти шукання. І дала вона нам оці інстинкти, атрофовані, замерлі, якісь рудіменти, вроді крил у курей: не літа, не літа курка, а раптом фрр!—і

полетіла... та й упала. Крила курці не до чого, а іноді щось викликають, якийсь непокій.

Ну, та ви пристосувались, щасливі: умірковано, потихеньку знайшли спосіб заспокоїти себе. Іван Кіндратович скляночки свої має; Глафіра Семенівна глечки, цибулю і підлеву; папаша мій — „клубнічку“; мамаша — ладан; Люсінька, моя наречена, п'янино годин по дванадцять, часом, на день. Пристосувались і рудіменти не дуже турбують.

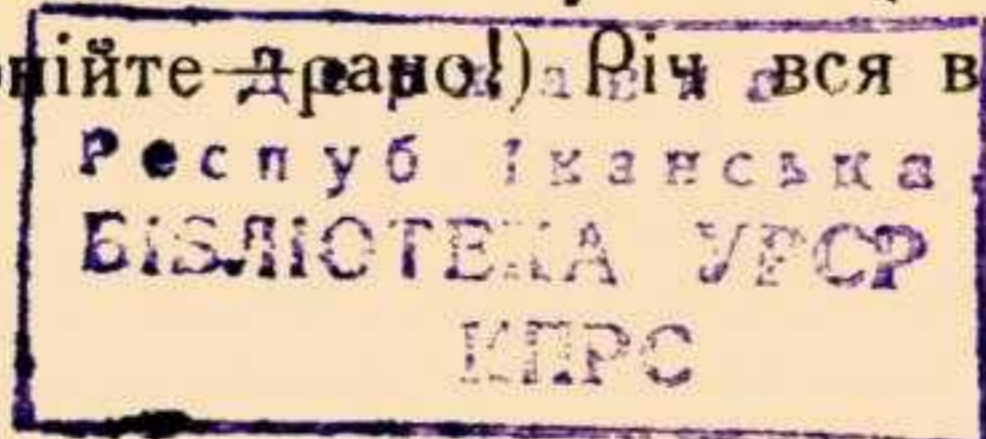
Ну, а я не зумів, занадто гострий спосіб у мене з'явився. Переборщив, передав куті меду і той мед, замість заспокоєння, якраз навпаки — ще більш непокою дав мені. Бо я, бачите, знайшов собі спосіб в... онанізміві...

Ах, mille pardons! Ви страшенно засоромились. Не від того, що я робив це („хто не був грішний цим!“ — як сказав раз у розмові Іван Кіндратович), а від слова. О, слово, владико дріб'язкових, хоч ти можеш засоромити Івана Кіндратовича!

Ну, вибачайте ласкаво, я не буду казати цього слова, я буду казати... „спосіб“. Добре?

Ну, так от: вживав я цього „способу“ від того чогось, що викохала в собі людськість, занадто гостро. О, Іване Кіндратовичу, я був молодший за вас і в мені, мабуть, більше було цього „чогось“. Ваші чотири склянки—ідеал уміркованості. Я не міг так. Коли я почував, що болото смокче мене, я не спинявсь і не вилізав на горбочок. Ні-ні, я не вилізав. а нà, ще глибше, ще далі, смокчи більше, більше смороду, по шию, по вуха!! О, Іване Кіндратовичу, я недурно вродився недоноском через дрібницю.

Пам'ятаєте, Глафіро Семенівно, як ви иноді жахались, що в мене синяки під очима і жовто-олив'яне лице? Навіть турбувались і санатоген радили пити (а молока все-таки і склянкою більше не хотіли дати)! Пам'ятаєте? Ах, Глафіро Семенівно, синяки—дурниця, о, зовсім дурниця, синяки і в Люсі бувають (Люсю, ще не червонійте ~~драно!~~ а Віч вся в тім,

що у мене на душі поробились синяки. От у чім річ, мамаша! І мало того, вона стала самим синяком, вона стала така невеличка, як засохлий пуп'янок огірка, вона зморщилась і засохла і лежала в малесенькій ямочці. А через те, що була невеличка і лежала в маленькій ямочці, нічого великого не бачила й не боялась. Хоч би слон пройшов наді мною, мені що? І не помітив би. А от комашка, жучок, жаба—то инша річ, ці мене вору шили, таскали, цих я помічав.

І що більше я вживав цього „способу“, тим більше зморщувався, а що більше зморщувався, то все більш залежав од комашок. І навпаки, що більше сердили мене комашки, то більше я уживав „способу“. Мій „спосіб“ і закон дрібниці цілком погодилися—вони одне одному помагали.

Я знаю, Івану Кіндратовичу хочеться посміхнутись на мою „філософію“. Любий „папаша“, я б з охотою теж посміхнувся, коли ж уже не посміхається мені.

Страшенно заважають писати: Глафіра Семенівна боїться, що я втечу і завезу посаг.

Тепер вечір. Я люблю такий час. У кутках стоять тіні. На мене посіла важка втома. Я вже не вірю, що уб'ю себе. Тиха печаль, пізня, солодкоспівна печаль плаче мені в грудях.

Я не помру. Я зморщусь ще більше і скорюсь дрібниці. Я женюсь з Люсею і зщулений, навшпиньках, боязко й покійрно пройду все життя своє Великим—велике, малим—мале.

Зустрів сьогодні Гаюру. Він глянув на мене і зупинився. Я скочив на звожчика і, не озираючись, поїхав. В мені ще й у цей мент ниючим болем стоїть сором у грудях. Іване Кіндратовичу, я випив зразу три ваші склянки. Справді, так краще. З склянками краще. Я хоч почуваю щось.

І от дивно, коли я щось починаю почувати, то перш усього почуваю її, мою любу дрібничку. Це—цікаво.

Все ж таки я її почуваю, значить, не так уже я її люблю й мирюся з нею. Ага! Ну, я про себе все ж таки не завжди так погано думав і коли б, наприклад, ще дві склянки, то я навіть і якомусь Гаюрі не піддався б. Я цього зшитка вже нікому не покажу, бо стрілятись я не буду, я ще не такий дурень, але свої думки я вважаю справедливими. І тому я їх запишу наспомин дітям, родителям же і отечеству на пользу. І годі.

II

Вчора була оргія. Як звичайно. Сьогодні я—мертвий і мертвими очима все таки бачу, що в оргію заховався від Гаюри. І знов вона, дрібниця: у мене роз'вязався шнурок од черевиків. Якби він не роз'язався, я б не зустрівся з Гаюрою, бо він вийшов з того переулку, який я встиг би поминути. І все було б инакше.

Ти, Гаюро, все-таки не думай, що я тебе злякався, що тебе засоромився. Я себе злякався. Розумієш? Я—зłodій

перед собою. Я дозволив собі жити тільки поти, поки не розкажу, через що вмираю. Вмираю ж я через те, що ненавиджу дрібницю, а жити ширше мені не дозволено, не одмірено. Але хоч мені не одмірено, я все-таки сам собі одмірю, цеб-то уб'ю себе: а це вже не дрібниця. Розумієш? Таким чином я сам перед собою уже оправданий у всьому, я сам перед собою вже не дрібний—я переможець.

Кому охота посміхатись, хай сміються, а ти, Гаюро, і ви, Катю, не смійтесь. Ви можете зрозуміти, а хто розуміє, той не сміється: сміх—привілей дурнів.

Що я не помиляюсь і вірно означив закон свого життя, то це я вам доведу всіма фактами з свого життя. І вам, і собі. Більше навіть собі, бо коли не доведу собі, то помирать мені не треба. А я чую, що треба.

Я прошу вибачити за п'яний стиль мого писання, інакше я не можу. Без алкоголю і „способа“ мої нерви в'ялі, як клоччя.

Я не буду говорити про попереднє моє життя до історії з тобою, Гаюро.

Ти знаєш, як я жив у гімназії. Мене називали „пеналом“, „акуратом“, „протоплазмою“, „превосходительством“. До університету єдиною важною подією був в моєму житті один вечір, коли до мене прийшов Зозик Костецький і приніс порнографічні картки. Він зайшов випадково (і тут!), бо зі мною зовсім не дружив, йому треба було передати мені чиясь книжку. В тій книжці і були ці картки. Пам'ятаю, мене обхопило якимсь чадом од них. Я ніч не спав, а ранком у мене були синяки. Їх ніхто не помітив, а я все таки не міг нікому через щось дивитись прямо в очі.

Більш нічого визначного не траплялось. Але з того вечора я знайшов мій „спосіб“, який помагав мені ховатись від усього, що виходило поза мій „акурат“. Коли мені траплялась неприємність, невдача, я потішав себе „способом“. Коли радість підіймала нерви, мене тягнуло заспокоїти їх „способом“. Чисто як ви, Іване Кіндратовичу, своїми скляночками. Але ви це робите умірковано, а я все ж таки буз

молодий, необережний. Мені, наприклад, в сьомій, восьмій класі гімназії ставало іноді чогось сумно, без всякої причини, от собі сумно та й годі. Особливо весною, як земля теплим паром дихала і з'являлась молода, як налита зеленою кров'ю, травичка. Хотілось плакати, хотілось бути добрим, я навіть давав тоді списувати Зозіку Костецькому „сочіненія“. Мені ставало журно і страшно від усього того. І через те я кожну ніч упивався своїм „способом“. І ніч, і день, і знову ніч, і знову день. Сум зникав, туга пропадала, я холодно одмовляв Зозіку і не давав списувати „сочіненія“.

В університеті я зажив так само. Гроші я мав, лекцій мені давати не треба було, шлях життя стелився мені рівний і спокійний: ні з чим не боротись, ні про що не турбуватись. На всяку ж иншу турботу я мав „спосіб“.

Але, по закону Вебера і Фехнера, щоб дістати кілька раз одної сили почування, треба причину що-разу побільшувати. Знову таки і ви підлягаєте цьому

законові, Іване Кіндратовичу—раніше ви пили всього кілька чарок, цеб-то одну склянку, і були задоволені. Потім одна вже задоволення не викликала, стали пити дві. Далі три, нарешті чотири п'єте, а задоволення не в чотири рази більше, а таке саме, як і від одної.

Правда? Через рік ви будете пити п'ять, шість, а потім... А потім, мабуть, і десять витримаєте.

А я не витримав цього (недоносок!). Почались болі голови, нудьга, стомленість, приливи одчаю, незрозуміла апатія, меланхолія, байдужість. Я почав помічати зв'язок цього з „способом“, почав пручатись, почав рятуватись, жах мене опав. Я забігав, як блощиця, підсмалена вогнем. І більш усього все ж таки жахався від того, що жах свій убивав... цим же „способом“. Так-так! Бо що б мене могло вирятувати, за що мав хапатись?

О, то були приємні часи! Вони і зараз тягнуться, але тепер я не жахаюся—я маю найвірніший „спосіб“. З якою втіхою я приставлю револьвера до лоба

і розіб'ю цю вічно важку, як піском на-
биту голову!

Ви думаєте, я тоді не хотів цього зробити? Не думав про це, не „філософ-
ствував“? Філософствував, але... це не
так легко зробити, як ужити якогось
способу. Так мені здається. Я навіть уже
знав, що в мені чогось бракує, навіть
помічав в собі закон дрібниці. Але треба
було багато раз настрикнутись на нього,
щоб нарешті побачити цілком виразно.

Ось цілий ряд цих дрібниць.

Почну з того дня, як почалась ця істо-
рія з тобою, Гаюро. Це найінтересніший
шматок мого життя.

Пам'ятаю, була неділя. У мене саме
був період філософування. Прокинувся в
той день я рано, а через те хотів цьому
приписати свою нудьгу і млявість. Рано ж
я прокинувся через те, що мене збу-
див якийсь гострий одчаяний крик на
подвір'ї. Схопившись з постелі і підбігши
до того вікна, що на подвір'я, я, дарма
що був холод, висунув голову в ква-
тирку і став дивитись. Але там не було

нікого, тільки посеред двору стояла якась фігура, обвішана відрами, балцанками і т. и. і поводила задертою догори головою на всі боки. Забачивши мене, вона вмить заторохкотіла відрами і закричала:

— Бонн-н-даррр нада!!.. Боннн-даррр нада!!

І це „бонн“ виходило у нього так одчаянно і разом із тим з якимсь смаком і трохи в ніс, на зразок французького „bon“.

Я злісно плюнув, зачинив кватирку і ліг знову, але заснути вже не міг. Я лежав, дивився на павутину в кутку стелі і думав, що ось така дрібниця, як цей крик, може споганити чоловікові день, як усі його думки і чуття будуть носити колір незадоволення. Думав про те, як я зможу в цьому настрою сказати, наприклад, кому-небудь щось неприємне, як той може образитись і сказати мені теж неприємне, ми обидва образимося, відносини наші підуть іншим напрямом, а від цих відносин залежать інші боки мого життя; як усе, нарешті, може змінитися від

того, що бондар прийшов не о дев'ятій а о сьомій годині ранку. Потім я чув, як у двір увійшла Катеринка і овечий жіночий голос пронизувато заспівав:

„Гадену я чорноє платьке,
В манашке поступлю“...

Катеринка гарчала, захлипувалась, голос боляче різав вуха і все це викликало таку злість, що хоч стрибай з вікна на проклятих „артистів“.

А ввечері я вже їхав трамваєм і пильнував публіки. Найбільше, пам'ятаю, звернула на себе мою увагу одна парочка, очевидячки, закоханих. „Вона“... чорненька жвавенька панночка, „він“ — руденький худенький юнак з очима в жовтих віях і в жовтих рукавичках. Я пильнував, як вони говорили щось одне до сдного, перериваючи свою розмову щасливим дрібним сміхом; пильнував їх облич і злісно сміявся з них. Я згадав, як „моя“ Люся в найжагучіші навіть хвилини „кохання“ не дозволяла мені бути з лівого боку в неї і наказувала перейти на правий і це через те, що в неї на лівій щоці коло

носа була бородавка; а коли ми сиділи, то сама непомітно переміняла місце. І, дивлячись на парочку, я злорадно сміявся сам собі й не вірив тому, що в грудях у них єсть щось цільне, дуже велике. Єсть, я думав, темне, свідоме або несвідоме полове чуття, є дрібне, обопільне задоволення маленького самолюбства, є просто матеріяльна вигода, от і склалося це „святе, велике чуття“. Фу, гидота!

Щоб не дивитись на них, а надто на панночку, я вистрибнув із трамваю біля театру й помалу пішов собі вулицею.

Публіка вже збиралась до театру і купчилась коло під'їздів; походили поліцаї; чувся сміх, гуркіт екіпажів, скрикування; не моргаючи, байдуже сяяла бліда електрика.

Я йшов зовсім помалу, не маючи ніякого певного напрямку і мляво подивлявся вулицею. Поперед мене посовувалась ще тихше якась знайома постать. Це був Тищенко. Він був, як звичайно, в куцій студентській тужурці, в якомусь широкому чорному капелюху і в сірих

штанях у чоботи. Він похльоскував себе прутиком по халяві і чадив поганим тютюном. Порівнявшись з ним, я недбало хитнув йому головою, пробурмотів „здорів“ і хотів іти далі. Але він, пізнавши мене, широко посміхнувся вузьким лицем і, своїм звичаєм, розмахнувшись, ляснув своєю рукою по моїй, пом'яз її й спитав:

— Куди, і звідки, і по віщо?

— Нікуди, нізвідки і ні по віщо... — нехотя в тон йому одповів я. Але йому це вподобалось і він весело голосно зареготався, примусивши озирнутися двох поважних пань.

Мені стало досадно. Чоловік мало не що-дня сидить без обіду, одягається, як якийсь бразилійський аванюриста, сам хоч зараз на горід за опудало, здається, веселого нічого нема—ні, регочеться, наче я йому хто зна що сказав.

— А ти куди? — з увічливости спитав я.

— Я? — скрикнув він. — Ого!.. Я, високоповажний добродію, іду сьогодні в оперу!..

Я глянув на його чоботи, капелюх, на вишивану і не першої свіжості сорочку, що визирала з-під тужурки, і нічого не сказав.

— Еге, „Демона“ буду слухати, чорт забирай!.. Он як!.. Тільки, здається, не буду,— додав він тихше. — Розумієш, ніколи не можу піти в оперу... Що зберусь, так і справа якась... От сьогодні, чорт забирай, справа.. Ех!.. А я й білета купив. Тепер ходи ось тут, чорта з два комусь перепродаси. Може візьмеш? Гальорка... Шістдесят копійок.

Він запропонував це так собі, байдужим голосом, очевидячки не сподіваючись навіть, що я виручу його, бо мене вже всі в університеті знали, що я не кидаю ніколи „в шапку“, не купую лотерейних білетів і не позичаю ні копійки нікому.

Я помітив його тон.

— Давай! сказав я теж навмисне байдужим голосом. Він хутко подивився на мене і викрикнув:

— Е?

Я замість відповіді мовчки і байдуже вийняв гроші, взяв білета і, не дивлячись на нього, попрощався й помалу потяг до театру.

Але йдучи, я вже думав, як це все чудно вийшло: треба мені було вийти з трамваю, де лазив цей Тищенко, треба йому було вжити цього байдужого тону, мені образитись, купити білета і от... маєш—у театр. А хто зна, що може вийти в тому театрі. І все дрібниця якась!

Я був злий і на себе, і на Тищенка, і в театр мені зовсім не хотілось іти, але я навіть не подумав кинути к бісу білет і не йти. Я ж заплатив шістдесят копійок!..

Я ввійшов у театр. Я раз-у-раз почував себе серед людей ніяково, але за часи „філософування“ особливо. Мені здавалось, що всі ці величезні коридори, залиті електричністю, ці поважні зали з масою людських голів і плечей якось вороже, по чужому відносились до мене, що я в них зовсім зайвий, непотрібний; мені здавалось, що все це срібне освітлення, ця музика, ці люди, одягнені так

гарно і чисто,—все це стоїть по однім боці, а я по другім, і життя кожного з цих людей тісно зв'язане з життям всієї залі, а моє стоїть окремо. Через це мені здавалось, що кожний дивиться на мене, оглядає мою, хоч і пристойну, але чужу для них фігуру і дивується, чого, мовляв, вона втелючилась сюди. Правда, я вільно ступав по коридорах, заклав навіть руки за спину; лице моє, коли я давав дорогу дамам, виявляло делікатну скромність і, коли я подивлявся мимохіть у дзеркало, ні трішки не відрізнялось від фізіономій таких же скромних, ввічливих студентів, як і я. Але ніяковість, тимчасом, іноді доходила до того, що мені просто важко було дивитись і я мусив протирати хусткою очі, сякаться, нахилити голову, щоб зігнати з себе це важке, неприємне почування.

Зате за часи дії мені ставало легше: освітлення зчезало, і мені здавалось, що я зливався зо всіма і очі від моєї фігури переходили на сцену.

І ось, походяючи у другому антракті по коридору, ввічливо прилипаючи до

стіни і черкаючи ніжною перед дамами, я якось подивився на голову якоїсь панни і побачив, що очі її через щось пильно стоять на мені. Мені стало ніяково і неприємно. Я одвернувся і пішов далі, але, одійшовши трохи, задав собі питання, чого вона так пильно дивилась на мене. І чи од цього питання, чи од якої невиразної думки мені якось завмерло серце. Зустрівшись удруге поглядом, я почув, що мені зробилось дивно-приємно від її погляду. Коли вона одвела від мене свої великі чорні очі, я подивився на її супутників і в одному з них упізнав свого товариша по гімназії Гаюру; другий же був мені незнайомий (Я, Гаюро, розказуватиму так, наче комусь чужому. Коли щось передам неправдиво, прошу виправити. Це саме відноситься й до всіх інших. Так мені зручніше). Гаюра сміявся і щось оповідав панночці, часто нахиляючись до її смуглястого, циганського обличчя і жартовливо прикладаючи руки до грудей. Помітивши мене, він люб'язно хитнув головою і

злегка зняв картуза. Я поспішно і занадто ввічливо одповів йому тим же, прислухаючись в той же час до свіжого дзвінкого сміху панночки. Це був страшенно приємний сміх: заливчастий, щирий, чисто як у дітей, коли їх лоскочеш. Мені навіть згадалась Котік, Люсіна сестричка, яка дуже любить, щоб її лоскотали. Як і в дитячому, так і в панночиному сміхові не було нічого робленого, ніякої сухости або ніяковости, було щось хороше, живе, соковите. Я ще раз озирнувся і подивився на неї. Вона вже не сміялась і дивилась трохи догори на Гаюру блискучими очима і здавалось, що Гаюрине лице освітлюється на електричність, а блиском її промінястих, чорних очей. Я думаю, що прекрасне через те робить на людей таке велике вражіння, що воно нагадує їм, яке повинно бути справжнє життя. Панна зробила на мене велике вражіння.

І мені схотілось ще раз почути цей сміх. Я постановив, що б там не було, підійти до Гаюри і зазнайомитися з

панночкою. Але раптом мене опанувала несмілість і я загадав собі: коли панна, зустрівшись, подивиться на мене—підійти, не подивиться—не підходити. І твердо був уже переконаний, що підійду.

І от з замиранням серця я почав дивитися через голови по коридору, шукаючи чорної, як сажа, голови панни і русявої бороди Гаюри. Але їх десь не видно було. Я пішов далі. Проходячи біля афіш, я байдуже глянув на них і враз зупинився: біля стіни виднілась довготелеса постать незнайомого другого супутника і з усмішкою когось очевидячки слухала: кого він слухав, не можна було бачити, бо затуляла широка Гаюрина спина. Але я догадався, що слухав він панну.

Я рішуче ступив кілька ступнів, але зараз же зупинився і замість того став походити то туди, то сюди, почувуючи в той же час все більшу та більшу ніяковість од свого наміру, який мені здавався тепер просто нахабним. Що я Гаюрі, що Гаюра мені? В гімназії ми ніколи не дружили, бо він був „мужичення“, ніколи

Навіть не говорили нічого один з одним, крім „здоров“. Крім того, він повинен був не любити мене за те, що я не держався шкільної солідарности і не хотів нікому підказувати. В університеті, як і всім відомо, я уникав всяких „землячеств“, товариств, організації і за часи студентських розрухів спокійно виїздив додому, ні трішки не цікавлячись тими розрухами, і акуратно переходив собі з курсу на курс. Він же з першого ж року почав розліплювати по світлицях до куріння прокламації, виступати з промовами в аудиторіях, на студентських збірках і у відповідний момент було виключено його з університету, арештовано, випущено. Потім його прийняли, далі знов виключили і знов прийняли. Розуміється, ввесь час він був на першому курсі, міняючи тільки що-разу факультет. Що ж між нами було спільного, щоб я міг підійти до нього? Що міг мати до нього я, син поміщика, дворянина, пів-буржуй, пів-бюрократ, до нього, сина столяра, міщанина, пролетаря? Мені зробилося зовсім ніяково, і я рішив

закинути це дурнувате бажання, іти собі на своє місце та чекати початку дії.

Я ще раз подивився на них. Гаюра злегка повернувся у мій бік і задумливо поглажував русяву, чотирьохкутну борідку, дивлячись кудись синіми, злегка пукастими очима. З-за нього іноді з'являлось смугляве паннине лице.

Раптом, здавивши щільно щелепи, немов бажаючи заціпити біль ніяковости, я рішуче підійшов до Гаюри і злегка взяв його за лікоть.

— Здоров, Гауро!— промовив я розв'язно і протяг йому руку.

Він, коли я приторкнувся до нього, швидко озирнувся в мій бік, потім, побачивши мене, здивувався і, подаючи руку, питаюче й чекаюче став дивитись мені в лице. Панночка замовкла і разом з довготелесим серйозно подивилась на мене.

— Ну, як же ся маєш, га?— спитав я, почувавши на своїм лиці їхні погляди і свою ніякову посмішку.

— Нічого... дякую, — пробурмотів він. — А що таке?

— Нічого... так. Давно не бачились...

Все було так дурновато: і моє вітання, і його питання, і моя відповідь. Йому теж, видно, стало ніяково. Щоб сховати це, він повернувся до панночки та довготелесого і, поводячи злегка рукою до мене, сказав.

— Ви не знайомі?.. Мій товариш по гімназії...

Я шаркнув ніжною і, бурмочучи своє прізвище, простягнув панночці руку.

Я ще й тепер пам'ятаю те страшенно болюче почуття ніяковості й сорому, яке важко й гаряче розлилось мені по тілі, коли я подав їй свою спітнілу, аж мокру руку і коли її суха маленька ручка наче посковзнулась у моїй долоні. Я зараз же помітив, що їй зробилось гидко бо вона вийняла з кешені хустку і, наче сякаючись, непомітно витерла руку.

Потім ми пішли по коридору: я з панною попереду, а Гаюра з довготелесим позаду. Я вже не пам'ятаю, яку я їй нісенітницю плів, пам'ятаю тільки, що вона слухала мене не уважно, бо що-хвилини

озиралась до Гаюри й довготелесого і мішалась до їх розмови. Йй, видно, було досадно на мене і хотілось як-небудь одчепитись від непроханого товариша. Ті також, мабуть, залюбки попрощались би зо мною; але я ніби не помічав того і ще більшу нісенітницю плів їй. Нарешті, вона запропонувала зупинитись. Ми стали біля стіни, і вона зараз же повернулась до Гаюри з якимсь питанням, якого я не міг почути, бо говорила дуже тихо. Я бачив тільки, як Гаюра посміхнувся, стиснув з покірливим і безсилим виглядом плечима і щось коротко сказав їй. Але тут задзвенів дзвоник і вирятував нас. Я попрощався і мало не бігцем пішов по коридору, проклинаючи свої „дурноваті бажання“ і даючи слово навіть не дивитись на неї, не то що підходити.

Задзеленьчав третій дзвоник. Завісу ще не підіймали, але електричність уже погасла і тільки зрідка горіли лампи. Од раптового переходу з великого світла здавалось зовсім темно. Публіка вже розсілася по місцях, тільки подекуди пробирались

між кріслами запізнілі та стояв невеличкий гомін від здержаних балачок. Раптом, недалеко від мене зачулось якесь фурчання, наче вихор пройшов по листі дерев, почувся шум, виклики—в повітрі над партером замиготіло щось біле. Я й мої сусіди з ляком подивилися вниз і я побачив щось чудне: над публікою внизу стояв якийсь стовп невеличких листків і, ввесь колихаючись, розсипався на всі боки. Деякі, ніби кокетуючи, граціозно робили зігзаги і легко сідали на лисину якому-небудь генералові; другі, наче соромлячись, звертали в бокові ложі; інші летіли рішуче, серйозно, не звертаючи ніякої уваги ні на піднятий гармідер, ні на генералів, ні на самих поліцаїв, які вмент десь з'явилися і ввічливо, але енергійно і швидко одбирали їх у тих, хто держав у руках.

— Прокламаці!.. Соціялісти!..—почулось збентежене схвильоване шепотіння.

Мені чомусь стало страшно. Я напружено став озиратись на всі боки, ніби то я кинув їх, і вже не знаю, чого я хотів, чи втікти, чи дізнатись чогось.

Потім я бачив, як у тому місці, звідки вилетіли прокламації, публіка почала чогось уставати, далі там зайшла голосна і сердита розмова, когось повели кудись, хтось з кимсь сперечався. Вмить на протилежному боці гальорки знов фуркнуло, хтось голосно крикнув щось, замиготіло біле, і над партером знов стояв білий рухливий стовп, гарний і страшний. В цей час блискнула електричність і залила все своїм рівним, байдужим світлом. Наче тільки й чекаючи цього, вся публіка в партері піднялась і стала дивитись на прокламації, які падали їм на голови, на руки, на спинки стільців, на пишні дамські зачіски. З лож випинались і дивились з посмішками й без посмішок на оригінальну картину. Дехто з публіки брав і починав читати, дехто скоріше ховав у кишеню, а дехто боязко одсовувався од них і несміло подивлявся на поліцаїв. Поліцаї ж виявили просто диво сміливості й натиску: вони бігали по ногах, по стільцях, підстрибували, повзали по підлозі й підхоплювали з льоту прокламації, видирали

з рук читачів, ганяли, кричали, навіть лаялись.

На гальорці теж стояв гомін, бо частина листків і сюди якимсь побитом добулась і розходилась по руках. Але поліцаям було важко добитися в перші ряди й вони тільки бігали позаду з гнівним голосінням і напоуженими пиками.

Це вийшло так несповідано швидко, що я спершу не міг навіть орієнтуватись в тому, що було. Пам'ятаю, що головним почуванням у мене був страх, страх невідомо чого. І тільки, як усе скінчилось так же швидко, як і почалось, як більша частина прокламацій розійшась по кешенях публіки, а остання торжественно була піднесена приставу, тільки тоді, як у театрі знову стало темно і піднялася завіса, я трохи очутився.

Це вперше я бачив „штуки соціалістів“, як любить висловлюватись Іван Кіндратович.

„А чи не Гаюра з довготелесим часом кинув? Від нього можна цього чекати“ — подумав я раптом, але зараз же сам посміхнувся. „Чого неодмінно він?“

Але мені, мабуть, хотілось так думати, хотілось на те, щоб переконатись, а значить, ще раз підійти до них. Я через щось певний був, що, як підійду, неодмінно дізнаюсь.

Як скінчилась остання дія, я хутко одягся і побіг шукати їх. Але скільки я не бігав по коридору, їх не було.

„Ну, то, значить, їх тоді арештували!“— постановив я, виходячи вже з театру і, засунувши руки в кешені, швидко пішов вулицею.

Завернувши в один порожній майже провулок, я раптом попереду почував знайомий Гаюрин голос; він на всю вулицю кричав:

— А життя?.. А життя?..

Якийс голось тихіше одповідав йому. Я придивився: поперед мене йшло три постаті: одна посередині—жіноча, друга з одного боку—висока довготелеса і третя з другого боку—нижча, широкоплеча.

— Життя для ідеалу?.. Все життя?— з обуренням кричав Гаюра.

Йому, видно, порадили балакати тихіше, бо він враз знизив тон і я вже не міг чути, що він далі говорив.

Наплювать! Підійду!..“—одваживсь я і став доганяти їх. Порівнявшись, я підняв картуза, приязно хіхікнув і висловив задоволення, що нам усім по дорозі додому. Вони замовкли й подивились на мене. Гаюра щось пробурмотів, довготелесий крякнув, а панна навіть голови не повернула. Кільки хвилин ми йшли мовчки.

— Ні, так, голубчику, не можна...—тихо почав довготелесий.—Так можна дійти до чистого епікуреїзму і заспокоїтись на тому, проти чого ти борешся тепер. Цеб-то розів'єш смак до вина, до м'якого крісла, до спокійних думок і т. п. Це стежка слизька... Життя не в тому, щоб тільки жити, а в тому, щоб здійснити вищий закон, те веління, яке закладено од віку в кожного. Не вино, не співи керують історією, а ідея!

— Чудово! По-твоєму, значить, виходить, коли в тобі завелась якась, ну, ну, ну не „якась“, а хоч би „вища“ ідея, навіть ідея абсолюту, категоричного імперативу, позачасової морали, що хочеш, коли, говорю, в тебе завелась така ідея,

то вже не можна ні в театр піти, ні вина випити? Так? Ха! Та через що я революціонер? Я революціонер через те...

Довготелесий крякнув, панна глянула на Гаюру і, як мені здалося, штовхнула його ліктем. Гаюра замовк, але зараз же махнув рукою й почав знов:

— Все одно!.. Наплювать!.. Я кажу, що у мене не з надземних сфер нав'язані такі переконання, а саме життя дало мені їх. Я весь, кожним атомом своєї істоти, кожним рухом, кожною думкою протестую, бо я борюсь за все життя, а ти—за частину його, та й то за частину не життя, а за щось не життєве. Але тут і боритись нема з ким.

Вони ще довго змагались і кричали на всю вулицю. І, пам'ятаю, коли я слухав їх, в мені стояло разом де-кільки почувань. Перш усього, я якось несамохіть дивувався з Гаюри. Я слухав його, й мені не хотілося вірити, що це говорить той самий Гаюра, який більшу частину свого перебування в гімназії просидів у карцері, який з своїх „колів“ робив хатки,

якого я завжди ставив так нижче від себе, що доводилось немов аж нахилятися, щоб помітити його. І от цей Гаюра говорить такою мовою, якою б я не заговорив. Мені навіть не вірилось, що він це говорив щиро, не для мене, не на те, щоб напустити туману на мене. І разом із цим я пильно вслухався в їхню розмову і почував, що вони говорять щось нове для мене, нечуване. Але ж у цьому, що вони говорили, було для мене й таке, що пройшло ніяковістю і тим самим страхом, що й у театрі. Ці слова „революціонер“, „боротьба“, ці павзи і крякання довготелесого наганяли на мене таке чуття, яке може бути у чоловіка, що йде біля заложеної міни. І мені хотілося і розпрощатися з ними, і послухати далі, хотілось навіть вмішатись до розмови і показати, що мене не дивує серйозність теми. Крім того, гостра цікавість увесь час гризла мене і хотілося дізнатись таки, чи то вони кидали ті прокламації. Я постановив: коли у них знайдеться хоч одна прокламація при собі, значить, вони не кидали,

бо це проти них доказ був би, якби їх заарештували.

Коли вони замовкли на хвилину, я подививсь собі під ноги і яко мога байдужим голосом спитав:

— А чи не знаєте ви часом, що то за прокламації сьогодні в театрі розкидали?.. Я, знаєте, не міг дістати ні одної..

Вони не зразу відповіли і це мене ще більш упевнило.

— Кажали, що соціялісти, кидали... — додав я невинно.

— Хм... — посміхнувся довготелесий, — вже ж не жандарські ротмістри... Прокламації звичайні. Я дістав одну. У мене, здається, повинна бути десь та прокламація...

В мене похололо серце, коли я побачив, що він з бурмотінням починає своїми незграбними руками шукати по кешенях. Гаюра й панна, наче це їх мало цікавило, мовчки йшли і дивились поперед себе.

— Ось... — знайшов таки довготелесий. — Натє, як хочете... Прочитайте...

Він простяг мені прокламацію й позіхнув. На вулиці, крім ряду лихтарів, одного

сонного звозчика коло якогось будинку та нас чотирьох, нікого не було, але, коли я простяг руку і взяв той невеличкий шматок паперу, мені здавалось, що зо всіх боків на мене дивляться очі тих поліцаїв, що збирали в театрі прокламації.

Я зараз же попрощався з ними. Мені здавалось, що коли я пройду з ними ще з квартал, то папірчик той розірве мене в повітря. Як тільки не стало чути їхніх ступнів, я сягнув рукою до кешені, дуже зім'яв нещасну прокламацію і, вийнявши її, розправив пальці й випустив її на землю. Мені стало легше. Але зараз же я з жахом подумав:

„А що, як хто слідкував за нами і тепер знайде її!“ Я озирнувся. Нікого не видно було. Вернувшись, я схопив зім'яятий папір, розірвав його і почав дерти на дрібні-дрібні шматочки. Так ніколи, певно, не дерла своїх любовних листів зрадлива жінка, як я ту прокламацію. Подерши, я розсипав її частинами по дорозі і, звернувши на другий бік вулиці, швидко пішов по порожньому тротуару.

III

Ось — перше кільце ланцюга моїх дрібниць. Бондар штовхнув моє життя по такому напрямку, якого б ні-за-що ніхто не вгадав. А насамперед я.

Пам'ятаю, я навіть на другий день забув зовсім цей інцидент. Але за обідом Іван Кіндратович оповів про „штуку соціялістів“ у театрі і нагадав мені все.

Ввечері я лежав у себе на ліжку і слухав гру Люсі в вітальні на піяніні... Вона грала щось надзвичайно чисте, ніжне і радісне. Мені згадалися очі і сміх панни в театрі. І через щось подумалось, через щось, пам'ятаю, гостро кинулось мені в очі, що я... ніколи не був закоханий. Люся? Брр, якби вона прийшла до мене в ту хвилину, я б з огидою пацнув її ногою. Ніхто ніколи не хвилювався, бачачи мене, і я ні від кого не замирав серцем.

А Люся грала, і мені здавалось, що то не Люся грає, а та панна, що в театрі, а очі її дивляться трошки вгору і від того музика така чиста та ніжна.

І знову мені думалось, що щось не так діється в моєму життю, що в романах може й правду пишуть. Єсть десь і не дрібне життя. Єсть щось більше за „спосіб“, за перетравлювання їжі.

І проти волі згадалися мені слова Гаюри (я навіть виразно бачив лихтар аптеки, біля якої ми в той час проходили): „Хто, брат, живе великим, той малого не помічає. Того дрібниці не зачеплять, ні, його може збити тільки велике (Пам'ятаю, я ще тоді аж зщулювся, немов Гаюра мені те казав). Довготелесий щось говорив про „строгість морали, чистоту ідеї“. І знову пригадалось, як Гаюра тьохнув в повітрі тоненькою паличкою, засміявся і сказав:

— Е, голубе! Ми — не аскети. Ми — люди. А людина мусить жити широко і радісно. У всьому можна знайти радість, як уміти й хотіти.

„Можна знайти радість!“ Ця фраза особливо не виходила мені з голови. Радість... Чи я мав радість, справжню, велику радість? Пригадую собі, скільки

я не перебирав своє життя, не знаходив. Атестат зрілості? Я знав, що мені його дадуть. Було приємно. Виграв у лотерею кавказьке сідло. Було приємно. Інтрижка з бонною Кларою Мойсієвною? І приємно, але турботно. Що ще?.. Нічого не було.

А Люся грала і журба м'якими хвилями обмивала моє серце. І стало жаль себе, жаль до сліз, як когось чужого, але близького. І, пам'ятаю, з того жалю мені стало тепло й легко.

„Можна знайти радість“... А чому ні? Я тільки не шукав, я жив, як слимак, у шкарлупі. Треба шукати, треба поширити своє життя!

Я навіть устав із ліжка і заходив по хаті бадьоро й енергійно.

Перш усього треба закинути „спосіб“, треба взяти себе в руки, треба бути дужим. „Життя мусить бути широким і дужим“. А чому ні? Хто мені винен, що я живу в цій дірі й ніде не буваю. На світі є багато втіх, багато цікавого й вабливого. Ого!

Я цілий вечір ходив і навіть розхвилювався. А розхвилювавшись.. потягнувся

до „способу“. Потягнувся з жахом, з соромом, з обманюванням себе, з присяганням, що це останній раз і з дикими, оскаженілими образами розпутно-хоробливої фантазії.

Але другого дня вечірні думи все-таки вернулись до мене, не дивлячись на те, що я був весь вимучений і важкий, як лантух з піском.

Ввечері знов грала Люся. І знов у тьмі ніжно й чисто засяяли очі й посмішка панни з театру.

О, панно Катю, ради бога, не червонійте й не ображайтесь: ні на одну хвилину я не допускав вашого образу в свої нічні оргії. Ні-ні! Навіть думки не з'являлось у мене про вас, як не може з'явитись у проститутки думки повісити портрет своєї коханої матери в залі, де одбуваються оргії. Ні-ні. Це занадто було б і для мене. Там могла бути Люся, кузини її, могли бути всі жінки, яких я тільки де бачив, яких я роздягав очима на вулицях, там могли бути невидані мною, але вас не могло бути. Чого так? Не

знаю. Я тоді не думав, а потім... теж не хотів думати.

Люся грала і знову ще дужче в мені загоралось бажання „знайти радість“. Знов я розхвилювався, знову журба затопила мої груди. Але в цей вечір я переміг спокусу „способу“.

І перемога підняла мене, збадьорила. Пам'ятаю, другого дня я навіть ступав більш поважно і твердо, а не так, як звичайно, дрібно й наче винувато.

Але... трапилась дрібниця і штовхнула мене в цілком несподіваний бік. Може я й сам покотився б туди потім, може це було необхідно для мене, але.. я у всякому разі не мав певного наміру робити те, що робив.

А вийшло все так.

Збираючись іти до університету, я попрощався зо всіма (Я мав, пам'ятаєте, звичай, виходячи кудись на хвилину, прощатись так, ніби виїзду до Америки), шаркнув ногою перед дамами і підійшов до Котіка, яку держала на руках Таня (покоївка). Обцілувавши Котіка, я схопив

її маленьке пухкеньке рученя, поторсав і, випускаючи, промовив:

— Здається, зо всіма попрощався? Ну, до побачення!

— А з Танею?.. А з Танею?—закричала Котік, простягаючи до мене ручки й пацаючи ніжками.

— З Танею потім..—посміхнувся я і вийшов.

Але, одягаючися в сінях і дивлячись на Таню, що стояла й чекала, щоб заперти за мною двері, я подумав:

„А Таня хіба не така ж людина, що не можна попрощатися з нею?“ Застібаючись, я знову глянув на її маленьку, граціозну фігурку з лукавим, веснянкуватим, гостреньким лицем і почув, як мені забилося од якоїсь надзвичайної думки серце; потім я почервонів, не знати чого озирнувся і... одважився.

— До побачення, Таню!—сказав я якимсь не своїм, придушеним голосом і простяг їй руку.

Таня здивовано подивилась на руку, не розуміючи, нащо я простяг її, очевидячки,

їй на думку не могло спасти, що я простяг її на знак вітання.

— Що ж ти не хочеш мені й руки подати?—роблено-весело промовив я.

Вона зрозуміла, але як зрозуміла: озирнувшись теж, схопила мою руку, дуже потягла мене до себе і, зробивши непристойний рух, одіпхнула й весело засміялася. Потім хутко озирнулась і, моргаючи на злегка одчинені двері в вітальню, прошепотіла:

— Там панночка! Як побачать, то буде вам... Ха-ха-ха!—Вона мала страшенно поганий звичай якось смаковито реготатись, коли її зачіпали чоловіки.

Мені стало соромно і я, не вияснюючи їй свого справжнього наміру, вийшов з сіней і помалу почав зіходити по сходах. Нудьга, злість глухо загарчали у грудях і прогнали те бадьоре, що так несміло почало було ворушитись.

Я зрозумів, що я зробив зайву дурницю, дрібну, незначну, але річ не в великості, а в тому, що від цієї дурниці я відразу зневірився, що від цієї дрібниці

оцей сором і досада будуть уже цілий день стояти мені в душі.

— Олександрє Петровичу! — раптом почув я за собою Люсин голос. Я озирнувся. Вона йшла по тротуару і, держачи під пахвою якусь книжку, на ході поправляла на голові брилик; очевидячки, одягалась поспішаючись. Я зупинився.

— Я згадала, що мені треба в бібліотеку...—пояснила вона, рівняючись зо мною.—Ви в університет?

— В університет.

— Підем разом, нам по дорозі.

На носі їй було пенсне, через яке вона дивилась на мене, як потім я пригадав собі, надто пильно й серйозно. Але я тоді не помітив того.

— Чого у вас така кисла фізіономія? раптом кинула вона і, одвернувши від мене лице, приплющивши очі, як короткозора, стала дивитись на прохожих.

— А чого їй бути солодкою?—дійсно кисло, мабуть, осміхнувся я.

— Але й кислою нема чого. Здається, навпаки...—тим самим тоном сказала вона.

— Не знаю... Видно, життя видається не райським яблучком, а кислицею...

Вона повернула до мене голову, оглянула мене здивовано насмішкуватим поглядом і, зневажливо посміхнувшись, одвернулася.

— Чого ви смієтесь? — почервонівши спитав я.

— Того, що смішно... і нерозумно...

Треба пояснити, що манера розмовляти у неї дуже чудна; силкуючись виявити себе для оригінальності одвертою, прямою людиною, вона вживає до цього дуже прості способи: зневажливо кривить губи, говорить „брехня“, „нікчемна ви людина“ і т. ин. Коли ви їй скажете, що вона без усяких підстав лає вас, вона посміхається і скаже з погордою: „Ага! Не любите правди?“ І це все з страшенною самовпевненістю. Сперечатися з нею—все одно, що товкти воду в ступі, бо для неї не існує ні логіки, ні фактів, нічого. Згожуватися з нею—це все одно, що посадити її собі на шию і підлягти її деспотизмові, дрібному й холодному.

Я це знав і не дуже сперечався, як заходила між нами яка суперечка, хоча знав також, що цею пасивністю добра собі не добуду.

Але тепер мені хотілося сперечатись, хотілося говорити.

— Чого ж нерозумно?—знову спитав я.—Через те, що я ношу студентську тужурку, життя повинно бути медовим?

— Нерозумно.

От, як бачите!

Мені стало досадно і в грудях заворушилось бажання сказати їй щось гостре, неприємне і правдиве. І я почав їй говорити все те, що продумав ці дні.

Слухаючи мене, вона кілька разів дивилася на мене здивовано і зневажливо, і це надавало моїм словам ще більше злісного запалу. Але далі вона стала серйозніша. Мені здалося, що вона починає переконуватись, і досада моя оступилась кудись і захотілось говорити ніжно, м'яко; але вона зараз же „дала мені одкоша“. Коли я кілька разів сказав їй „ти“, вона холодно, не повертаючи голови, промовила:

— Тільки без ніжності!.. Можна й без „ти“...

Мене це вколело і я загубив був нитку думок. Але зараз же згадав і заговорив знов, хоча й без „ти“, але все-таки палко.

— Перейдіть на правий бік!—раптом незадоволено перепинила вона мене— Терпіть не можу, коли хто йде ліворуч. Досі не навчились ходити зо мною!..

Я знов забув, що говорив і, перейшовши на правий бік, вже довше ловив загублену нитку. Заговорив знов, але вже з меншим запалом.

— І от тепер у мене головна думка,— якось инакше жити... Як — я й сам не знаю... Ви думали коли-небудь про це, Люсю?

Люся раптом підняла руку до брилика, затримала трохи ходу і, подаючи книжку, промовила:

— Подержте...

Потім нахилила трохи голову і піднявши обидві руки догори, ледве ступаючи, стала пришпилювати шпильками брилик. Я взяв книжку, прочитав заголовок

якогось французького роману, подивився вздовж вулиці і знов похилився. Говорити мені вже більше не хотілося. Люся пришпилила брилик, взяла у мене книжку і, поправивши пенсне, приплющивши очі, важно попливла далі.

— Ну, що ж ви змовкли?—сказала вона, почекавши і подивившись на мене насмішкуватим поглядом. — Я слухаю, ваші... ваші песимістичні сентенції... Це в вас раз-у-раз буває після палких обіймів з покоївками?-- вмить додала вона іншим, сухим і злісним тоном. Мені йокнуло й захолонуло в серці

„Бачила!“

Я почув, як мені стало гаряче на щоках і на лобі й як прилила й заграла на них кров.

— Які обійми?—промурмотів я.

— Чого ж ви почервоніли?—холодно крізь зуби промовила вона, пильно й зневажливо дивлячись на мене. — Соромно?

Я, як дурень, мовчав. Мене просто придавив такий наслідок мого чистого наміру.

— Погано...—проговорила знов крізь зуби Люся. — Тим паче погано, що покоївка ця служить у нас, у мене. Після цього я навіть дивуюсь, як ви смієте ще дивитись мені в в'чі. Дивуюсь.

— Люся! — скрикнув я, зупиняючись і благаючи дивлячись на неї; але вона насупила свої золотисті брови й суворо сказала:

— Я вже вас прохала обходитись без ніжності. І ще прошу поводитись коректно. Ви звертаєте на нас увагу.

Це мені нагадало, що ми на вулиці.

— Ольго Іванівно!—тихіше вже заговорив я.—Коли ви хоч раз вірили мені, то повірте й на цей раз моєму чесному слову, що це не обійми були, що це... це зовсім не те було... Послухайте!

Я хутко, захлипуючись, оповів їй, як все це вийшло, як мені самому це неприємно, як мене вражає її зневага. Я говорив довго й палко, але видно було, що вона не вірила мені, не допускала навіть думки, що з покоївкою можуть бути якісь інші відносини. Не вірила й

сердилась, але сердилась не за те, що я такий поганий, що ображаю наше „кохання“, а за те, що Таня—покоївка.

Мені стало нудно-нудно й тупо-байдуже. „Не вірять, то й не треба“—думалось мені.

Біля університету ми розійшлись,— вона пішла далі, а я постояв коло воріт і пішов вулицею

В мені в середині почало підійматись щось злісне, протестуюче, рішуче. Хотілось щось таке зробити дике, на злість комусь.

В той мент як-раз я йшов повз той будинок, де жив граф. У нього раз-у-раз можна застать компанію за картами або оргією; і перше я обминав його, але тепер аж зрадів і рішив неодмінно зайти. Граф—мій товариш з гімназії і справжній граф Корчинський.

Коли я ввійшов у першу од сіней світлицю (він наймає половину одноповерхового флігелю з трьох світлиць),—з другої чувся гомін кількох голосів.

— Хто там? — почув я і, скинувши пальто, ввійшов до них. За ломберним

столиком сиділа компанія: граф, Бузько Соколів і якийсь чорний, незнайомий мені студент. Навкруги був звичайний рогзардіяш, який буває там, де довго грають у карти: валялись недокурки, лежали на кріслах і канапах тужурки й піджаки, скрізь стирчали пляшки й склянки з пивом і вином, під ногами був цілий смітник, а в повітрі хмарою стояв дим. Вся, як слід.

— А!.. Ваше превосходительство!— скрикнув Бузько, простягаючи мені через плече руки. Я поздоровкався зо всіма, познайомився з студентом і став біля Бузька.

— Ну, превосходительство, як живем?— пильно дивлячись собі в карти й щось вираховуючи, проговорив він. — Подвизаємось?

— Як-то?— не зрозумів я.

— Маленька бубночка... — зітхнув Бузько і подивився на партнерів. Ті зараз же уткнулися в свої карти.

— Подвизаємось, ваше превосходительство? а?— ніжно обнімаючи мене лівою

рукою з картами і пригортаючи до себе, повторив Бузько.

— Подвизаємось...—в тон йому одповів я.

— В університеті був? Що там? Ми, братіку, тут уже другі сутки подвизаємось... Професори не скучають за нами?

— Не знаю...—сказав я.—Я вже чотири дні не був там.

— З нами хресна сила!—одсахнувся від мене здивовано Бузько і перехрестився картами.—Що я чую?!

— Пас! — лаконічно крикнув граф. Бузько вмент зробився серйозний, поправив карти як віяло і насупив брови.

— Сім жира...—позіхнув незнайомий студент.

— Чирва...—бовкнув Маруся.

(Соколова ми зevamo „Марусею“ ще з гімназії за його високий, тонкий стан, за дівоче, ніжне лице з блакитними, мрійними очима і кротку делікатну натуру; правда, він завжди мовчить і тільки пильно й ніжно слухає того, хто говорить, але п'є багато і майже ніколи не

впивається. І тільки як почне хапати щітки, столові ножі, палиці і прохати пофехтувати з ним, тоді тільки можна впізнати, що Маруся „в градусі“).

Бузько ще більше насупився, покусав замислено свою борідку, глянув на партнерів і, стиснувши плечима, промовив:

— Вісім бубночки... Нічого не зробиш... Так-то, ваше превосходительство... Так ти справді не був в університеті? Чого ж то?

— Не хотів, та й не був.

— А лекції?

— Плювать і на лекції.

Тепер навіть Маруся здивовано глянув на мене, а Бузько аж одсунув стілець, серйозно обдивився мене і мовчки питаюче подивився на товаришів.

— Еволюція в царстві чорнилоядних!— добродушно посміхнувся граф і, звернувшись до мене, хитнув головою позад себе і сказав:

— Може хочеш випити?—там усе є... Горілка, пиво, вино...

— Ну, де ж таки!—засміявся Бузько.— Ще що вигадай... Та його наречена як

довідається, то моментально в кешеню сховає. — То баба серйозна... Хм, „випити“!

Я зробив самий байдужий вигляд, обійшов Бузька і, підійшовши до столика, що заставлений був пляшками й тарілками, налив собі велику чарку горілки. Не дивлячись ні на кого, перекинув її, глутнув і, навіть не зморгнувши від того паскудного, холодного почування, яке пройшло по мені, почав чимсь закусувати.

Компанія, крім незнайомого студента, аж застигла від дивування. Але я, не вважаючи ні на їхні крики, ні на гратуляції, налив знов і випив. Почування вже, пам'ятаю, було не таке гидке. Потім я скинув з себе тужурку, запалив цигарку (хоча я не курю) і засміявся. Мені стало так якось тепло, гарно.

— Пхи!— думав я.— Плювають мені на всяких наречених! Життя повинно бути повним, дужим і широким... Не чернець же я, справді. Вино, жінщини, карти... Це ж і є життя... Вони ж цим і живуть... І от же щасливі. Чого ж я мушу киснути?

У світлиці зробилось моторніше. Ради такого казусу вони навіть покинули на час карти і постановили всі випити зо мною. Я сміявся, базікав, реготався і почував себе гусаром. Хотілося сісти верхи на стілець, цигарку в зуби — і смали цинічні анекдоти! Хотілося в карти грати, до дівчат їхати.

— Лий! — кричав я. — Бузько, не будь бабою! Пий!

— Ха-ха-ха! — реготався Бузько. — Диви, який молодець став!.. А наречена? Сховає, брате, в кешеню, то там тобі й каюк...

— Сашко, зо мною... — ніжно нахилився до мене Маруся. Він нічого не п'є, крім горілки, і я теж наливав горілки і пив з ним. Потім пив з Каменюком (незнайомий студент), з графом; пив вино, пиво, горілку.

— Катай його! — гороїжився я на весь флігель. — Не хочу і не треба!.. Пльовать!.. Я тепер, панове, постановив жити, а не киснути. Годі!.. Життя повинно бути повним, дужим... і... дужим... Це — свята правда! Давай у карти грати.. Ва-банк!..

Я ставлю десять рублів. На жирову даму
десять рублів!

Здається, я й грав тоді, не пам'ятаю
добре. Пригадую, що спочатку мені бу-
ло дуже гарно. Мене наче здіймала
якась дужа хвиля і несла кудись у ви-
сочінь, і як холодно - гарно замирало
серце. Але де-далі мені почало ставати
гірше: дуже, хороше десь зчезло, руки й
ноги стали важкі, в животі почало щось
неприємно хвилюватися і від цього по
всьому тілі проходило холодне, тяжке
почування; в очах стояв туман, і шкура
на лиці й руках здавалася чужою й чуд-
ною. Я був п'яний на своїм віку тільки
двічі, та й то не дуже: 'раз на розгови-
нах у директора гімназії, а вдруге, як
скінчив гімназію, після роздачі „атестатів
зрілості“. Але ні в той, ні в другий раз
я не почував такого, як тепер. Мені то
здавалось, що я лечу в якусь безодню
догори ногами, і ставало холодно, то
наче здіймаюсь до самого сонця, і горя-
чий піт обливав мене з ніг до голови.
Нарешті, мені стало цілком погано.

Пам'ятаю як крізь сон, що мене худись водили, над чимсь нахиляли, було дуже погано, потім полегшало. Далі я вже нічого не пам'ятаю. Здається, ще несли кудись потім і хтось ніби лаявся і сердився, а хтось реготався.

IV

Покоївка Таня штовхнула мене таки досить добре. Тижнів два я „шукав радість“ у графовій компанії. Ми грали в карти, пили, їздили в шантани, публічні доми, викрали для Марусі наїзницю з цирку, мали два протоколи в поліції. Додому я приходив рідко і жив у графа. Моя поведінка, пам'ятаєте, Іване Кіндратовичу, приємно оживила й розворушила вас. Ви навіть заговорили раз за вечерею і розказали, як розбили голову об лихтар чи лихтар об голову. Цього ви докладно не могли собі пригадати. І Люся на мене в той час дивилась з більшою повагою, хоча вважала за свій „ідейний обов'язок“ зневажливо кривити губи, розпитуючи де я „волочуся“.

І, правду кажучи, я не знайшов там радості. О, не через те, що це було „не морально“. Я це й не думав. Я просто не міг витримати: мій організм нездатний був до таких переживань. Від пиття мене завжди нудило, продажні жінчини після моїх нічних образів здавались брудними й непринадними, карти стомлювали, безсонні ночі робили розбитим все тіло. Я пересилював себе, переконував, що це ж і є життя, що це все дуже гарно, бадьорився, гороїжився, завжди був попереду всіх, завжди перший пропонував всякі „дебоши“, але завжди в мені далеко-далеко сиділо нудливе, несміле бажання: „ах, кинути б усе, утікати кудись, кудись далеко, де тихо - тихо, де можна лежати недвижимо й бездумно, як темному, важкому каміню“.

І от знов я пригадую мою господиню Дрібницю. Знов вона з'явилась несподівано і штовхнула мене туди, де я вже ніяким способом не думав опинитись.

Сталось так.

Раз ми вертались звідкись з Бузьком, Марусею і Каменюком— чудним суб'єктом,

який раз-у-раз, де б він не був, чи в „дівчаток“, чи в аудиторії, чи за картами — неодмінно позіхав. Здавалось, що він не жив, а одбував якусь нудну, але необхідну службу й тільки чекав, щоб скінчити, прийти додому й солодко заснути.

Бузько одпускав свої сентенції і сердив мене. Я збирався йти додому, хоч було ще досить рано. Збирався рішуче. Але коли Маруся запропонував зайти до графа, а Бузько йти додому, я на злість Бузькові подав голос, щоб зайти до графа. Більшість була за це, і ми опинились у графа.

І от ця дрібниця пересунула мене зовсім у другий бік. У графа ми застали... Гаюру. Це було так несподівано, що я аж засоромився. Пам'ятаю, що мені стало чогось неприємно і я навіть розсердився на себе за це. Гаюра, видно, знав про мене все, бо чудно подивлявся на мене й ніби закусював посмішку. Мабуть, граф йому все розказав.

„Ну, й начхать! Що він мені таке?“ — з злістю подумав я. І ще більше почав удавати з себе байдужого.

— І ідеалісти п'ють винце? — приста-
вляючи стільця до столу й сідаючи біля
Гаюри, раптом добродушно спитав Бузько,
киваючи на склянку з вином, яка стояла
перед Гаюрою.

— Це ти про мене? — трохи здивовано
скинув на нього очі Гаюра.

— Про вас, про вас, високоповажний
добродію! Ми всі тут матеріялісти собі...
Люди прості, звичайні...

— Звідки ж ти взяв, що я — ідеаліст?
Маруся обережно просунувся, сів по-
руч зо мною й ніжно обняв мене за стан.
Мені від цього стало приємно. Приємно
було й від Бузькового наскоку.

— Хм... „Звідки“... — одкидаючись на
спинку стільця й поглажуючи себе рукою
по розхрістаних грудях, нахилив з усміш-
кою голову Бузько.

— Ніби це так важко пізнати?.. Ти ж
в університет х.ба для лекцій ходиш?

Гаюра мовчки, видно, не розуміючи,
дививсь на нього й чекав.

— Правда ж, не для лекцій?

— Ну, не для лекцій, та що ж з того?

— А для революції вашої?

— Ну, хай для революції нашої, так усе-таки—до чого тут ідеалізм?

— От тобі!.. „До чого тут ідеалізм!“— засміявся Бузько.— До того, що ідеалісти, соціялісти, комуністи і т. ин. роблять революції, а звичайні люди винце п'ють і.. і до дівчаток їздять. Ха-ха-ха! От тим же я й питаю: невже й ідеалісти почали винце пити?

Гаюра ще трохи подивився на нього, потім озирнув його коротеньку, тов- стеньку постать і, посміхнувшись, сказав:

— Я тобі радив би краще винце пити, ніж гозорити про те, чого не знаєш..

І одвернувся. Потім повернувся до нас, нахилив трохи голову й тихо сказав:

— Панове, я маю... чи то пак, не я, власне, а... ціла організація чи що... звертається до вас... Річ в тому...

Граф дивився все так само на свого візаві Бузька, очевидячки знаючи вже, про що буде мова, а ми всі, не виключаючи й Каменюка, що сидів проти Гаюри, зупинили очі на Гаюрі.

— Річ в тому... — підняв він голову й озирнув нас усіх, — що, може чули ви. тепер у місті застрайкувало кілька фабрик і робітень. Застрайкували через те, що плати, яку робітники мали за працю, не вистачає, щоб задовольняти найнеобхідніші потреби. Страйк тягнеться вже два тижні... Коли суспільство підтримає робітників, то вони виграють. От з цим й звертаюсь тепер до вас... Хто скільки може, звісно ..

Ми всі мовчали. Маруся ще слухав, але, бачачи, що той більше не буде говорити, зняв свою руку з мого стану, вийняв гаманець, порахував гроші, почувся й сказав:

— Якби не пив на Загородній, було б більше... п'ятнадцять рублів і двадцять дві копійки. Omnia!

І, ясно сміючись, подав їх Гаюрі. Той устав, підставив долоню, і Маруся обережно пересипав у неї гроші.

— Дякую, — серйозно сказав Гаюра.

Коли Маруся лічив гроші, я теж поліз у кешеню, але я знав, що в мене там

всього тільки шістдесят чи сімдесят копійок. І було соромно, що знов подумують, ніби я своїм звичаєм не хочу дати.

Каменюк позіхнув і дав карбованця. Гаюра також серйозно промовив „дякую“ і сховав гроші в кешеню.

„Позичу в графа п'ять... ні—десять рублів і дам!“—постановив я.

— Ну, а ти, добродію матеріялісте?—добродушно звернувся Гаюра до Бузька. Той заклав руки в кешені, ще більше одкинувся на спинку стільця і, дивлячись у стелю, сказав:

— Я... принципіально проти всяких... давань на всякі... революції... Не жаль там якихсь два—три рублі, а... це проти моїх принципів.

— Так,—усміхнувся Гаюра.

— Графе! Позич мені п'ятнадцять рублів,—голосно звернувся я до Корчинського (На злість Бузькові я додав ще п'ять).

— Йй-богу, серце, не маю...—розвів руками Корчинський—Ні коп'я!

Бузько насмішкувато хмикнув. Мені стало страшенно прикро й соромно.

— Але я послав Степана позичити,—
додав граф.— Як принесе, то поділимось...

— Я на днях верну тобі...—з усилям
сказав я.

— До-обре... Ох-хо-хо!—позіхнув він.
—Страйки, демонстрації... Єрунда, мої
панове. Жили б собі тихо... їй-богу!

Ніхто нічого не сказав, усім було ні-
яково. Тільки один Гаюра якимись
короткими усмішкуватими поглядами ки-
дав на нас і, здавалось, думав про себе
щось лукаве і смішливе.

Бузько піймав ці погляди і це роз-
сердило його. Не пам'ятаю, що він почав
говорити, пригадую тільки, що це було
щось злісне, насмішкувате, парадоксальне.
Пригадую також, що мені було чогось
тайно приємно слухати його, хоча я того
прилюдно не показав би. Другі слухали
також, мені здається, не без потайного
задоволення.

Один Гаюра все так само усмішку-
вато подивлявся на нас і слухав Бузька,
часом розглядаючи його з таким інтере-
сом, з яким розглядають якусь річ, котра

завжди вертілась перед очима, але досі не звертала на себе уваги.

Бузько від того ще більш дратувався.

І от роздратовання це виштовхнуло з нього якусь таку фразу, від котрої ми всі засміялись, а Гаюрі зникла посмішка і все лице помалу, але густо й зловісно зчервоніло.

З цього моменту, я добре пам'ятаю, лице його прикувало мене до себе. Не те, що він почав потім говорити, не слова, не зміст їх, а вираз лиця і тон голосу. Головне, що я тепер собі розбіраю, була в нього якась жагуча певність у чомусь, була образа за щось, але образа не за себе, а така як бува, наприклад, за матір, гнівна, горда і повна свідомости в тому, що кожний її може зрозуміти й піддержати. Голос його став дзвінкий, з нервовими вібраціями, сочний, повний тої самої певности. Пам'ятаю, що в мені несвідомо пройшло почування заздрости і болючої цікавості до Гаюри: що він має, що може так говорити? Невже, справді, революція? Що йому до цього народу, пролетаріату,

до цього застарілого й поживклого сентименталізму?

І от пригадую собі, в мені раптом з якимсь холодком стукнула в мозок думка: „поговорити з ним не тут, а десь на самоті, удвох“. Про що поговорити, що сказати, для чого,—я ще не знав. Але десь у середині хвилювання вже розросталось, вже хтось за мене там укріплявся в цій думці, сперечався, доводив.

І коли Гаюра почав прощатись, той „хтось“ уже твердо постановив усе, і я мусів теж устати, попрощатись і піти разом з Гаюрою.

Не пам'ятаю чомусь, як саме ми почали розмову. Здається, Гаюра трошки здивовано поглядав на мене, здається, я мучився від ніяковости. Але пам'ятаю, весь час говорив йому, не вгаваючи, навіть запропонував зайти в якусь пивну й докладніше поговорити.

— Та про що?—все більш і більш дивувався Гаюра, слухаючи мою плутанину й допитливо вдивляючись у мене.

Але в пивну все-таки згодився зайти.

В пивній було душно, смерділо розлитим пивом, тютюном, смаженою цибулею і був страшений галас.

Посередині стояло двоє індивідів і цілувались, не обнімаючись, бо в руках були склянки з пивом. Повз них літали слуги з серветками під пахвами і із цілими віялами кухлів з пивом у руках і браво струсювали підстриженими „під польку“ чубами. За стойкою стояв червоний, товстий хазяїн і маленькими, ситими очима пильнував „гостей“.

Тільки ми ввійшли, до нас зараз же підбіг слуга і, елегантно схиливши голову на ліве плече, повів правою рукою од себе до столиків і промовив:

— Пожалте-с... Прикажете закусить?

— Та все одно... Ну, випить, закусить... Вільне місце єсть?—спитав я.

— Как-же с... Може желаєте в дворянську?

— Ні! — сказав Гаюра.— Можна й тут..

Слуга кинувся до вільного столика, зручно змахнув серветкою крихти і замер в дожидальній позі. Я помітив, що

він поводився з нами не так, як з іншими „гостями“—з якоюсь ніжністю й гордістю, наче сам радіючи, що служить таким „благородним гостям-с“. Ми замовили пива, і вмент дві пляшки з склянками стояло перед нами, а сам слуга летів у кухню замовляти нам „антрикоти-с“.

— Ну? — посміхнувшись, глянув на мене Гаюра.

Від цієї посмішки мені стало легше, тепліше якось, хоча хвилювання колотило й холодило моє серце. Я похнюпився і, проводячи дріжачим пальцем доріжку від розлитого пива до краю столу, заговорив:

— Я, власне... хочу... про одну річ... Ти от говорив у графа... що жити... Та й раніше, як з театру... що життя повинно бути... дужим, повним... і гарним. Це може смішно, я знаю це, але начхать!.. Цеб-то не життя, а це, що я завів про це. Але мені треба скінчити все це... і... одно слово, мені треба знайти якийсь вихід.

Я прийняв палець од пива й рішуче глянув на Гаюру. Він дивився на мене, не розуміючи й дожидаючи, що буде далі.

— Я хочу спитати тебе... Ти от живеш, чи той... говориш так упевнено про життя, значить, ти маєш його таке, знаєш про нього... я хочу спитати, як ти... чи той... як це зробити... щоб... ні, щоб жити так...

Його, очевидячки, страшенно здивували мої слова; видно було, що він зовсім не ждав нічого такого від мене.

— Я не розумію, — навіть забентежився він. — Ти хочеш знати, як я живу, чи що?

— Ні!.. Як я повинен жити... Ах, ти нічого не знаєш! Це так для тебе чудно, я знаю!.. така розмова... філософія в пивній. Але ти почекай... Ти дивись на це инакше... Ти уяви, що ти прийшов до хворого... ти лікар, я знаю, а так ніби... Ну, а я хворий ніби теж... І от ця розмова... Ні! Ти не розумієш... я хвилююсь і погано говорю... Я тобі все по порядку, з самого начала... Ти тільки не дивуйся, або хоч і дивуйся — це все одно... Хай так... І ти не бійся, я тепер зовсім инакше буду слухати... А тоді з театру... Я ж порвав ту прокламацію і не читав...

Не віриш? (Гаюра не виявляв зовсім ніякої невіри й навіть не ворухився). Я навіть завидував тобі і... боявся... Ну, це все одно... Тепер уже інше... я розумію, ти сердишся... Але... Ну, я вже... по порядку. Я трохи не так...

— Та ти не хвилюйся...—серйозно і з співчуттям сказав він, дивлячись на мої дрижачі руки. Мабуть, я тоді страшенно нещасний вигляд мав.

Пам'ятаю, я почав розказувати справді трохи спокійніше, але червоніючи, плутаючись і просто корчачись з болю й сорому. Гаюра старався не дивитися на мене і був аж суворий од уваги. Я довго і щиро, з жорстокою, навіть, самовбивчою щирістю говорив йому. Говорив усе, говорив навіть те, що собі не сказав би.

Слуга приніс „антрикоти“, але ми не звернули на них увагу. За сусіднім столом п'яна компанія про щось сперечалась, і якийсь добродій увесь час уставав із-за столу, переходив хисткими ступнями на другий кінець, цілував якогось другого добродія і, в чомусь запевняючи всіх, знов

вертався на своє місце. Але ми, цеб-то я, принаймні, бачив усе це, як в тумані, і ввесь час жадібно й багато пив пива.

— І от ти розумієш, — говорив я, — це страшенно тяжко. Це я тільки тобі самому, більше нікому... У мене ж нема нікого... І то може тільки через те, що сьогодні... Моя наречена, Люся—дура, я з нею не женюсь... Але це не важно... я тобі вірю, я тобі завидував... Але головним робом, що ти серйозно, не будеш сміятися і взагалі... ну, ти не такий, як інші. Ну от і мені треба збудитись, бо я не можу більше жити. А коли не можна більше жити, то все інше—все одно. Правда?.. Я—як суконний увесь. Я нічого не можу почувати, нічого! Мені все таке гидке, бай-дуже... але ти розумієш... Мені хочеться якось наново жити... Мені здається, що якби я почув щось велике, дуже — я ожив би. У мене нема нічого важного, самого важного!.. Ти мене розумієш? От іншим там боляче, весело, сумно, а мені—нічого. Ось ці п'ють собі... Може з горя, але у мене й горя нема... І я

нічого не хочу! Нічого... Ні, брешу!.. Брешу... Я хочу жінчини!.. Так, так, що вже тут? Правда — так уся правда... Я вже не раз думав, чого я хотів би, і раз-у-раз хотів жінчини... Не одної, а багато, всіх, усяких... Але й то періодами... А іноді все гидко... А проте це — скучно... Я про інше буду... Ти будеш ще пиво пити? Ні!.. Ну, а я хочу... Цей слуга — чудак великий, правда?.. У мене вже голова крутиться, але це все одно... Мені якось легше стало... Я навмисне постановив тобі розказати... Хай сором, але так і треба... Правда? Тобі не чудно все це?.. Ну, начхать!.. Ти — хороший... Ти не смієшся з мене, не зневажаєш? Знаєш, я завтра, мабуть, буду тебе ненавидіти... А може й ні...

Мені раптом зробилося страшенно журно; щось ніжне й стороннє кольнуло в серце й наче зосталося там, а від нього йшли тонкі м'які струмочки ниючого і сумного. Гаюра сидів похмурий і, видно, чекав далі. І те, що він був похмурий, ще більш надавало мені бажання говорити,

говорити без краю, вивернути свою душу, вимучити себе своїм виглядом.

— Я безсилий тепер... — почав я знов. — У мене зовсім нема волі... Зовсім... Ах, якби я міг покохати кого-небудь або що-небудь! — вирвалось у мене з тугою. — Хоч краєчком серця!.. Ти мені, Гаюро, скажи, тільки не так, не з співчуття, а по правді, безсторонньо... ось подумай і тоді скажи: є життя? Є те життя, що про нього ти говорив, чи... це самозапевнення було?.. Ну?

Гаюра тихо, з сумом, але твердо сказав:

— Є.

— Є?

— Є.

— І ти можеш мені сказати в чому, де воно?.. Можеш?.. Стривай! Я не хочу, щоб ти мені читав лекцію про життя, а я просто хочу, щоб ти мені розказав, де ти його бачив, як і яке воно... От... Більше нічого... Ти ж розумієш, що мені неможливо ждати, я збожеволюю... Я це не для трагізму, а так воно й є... я відчуваю вже...

У мене навіть кошмари бувають... Це — неможливо...

Я змовк і чекаючи дивився на нього. Він був дуже серйозний.

— Бачиш, — тихо почав він, дивлячись у стіл: — я не знаю, яким тобі здається те життя, яке я знаю і вважаю за справжнє життя... Крім того, це таке питання... Взагалі у нас „не годиться“ говорити на такі теми, я ось соромляться, хоча думають багато... На мою думку, можна жити далеко краще, ніж ми живемо тепер... Можно жити гарно, повно... Тільки... тільки конче думати про це... цеб-то про те, що живеш... І іменно про це думати. Треба уваги до життя, такої, розумієш, завжди настороженої, напруженої уваги, невтомної свідомості того, що от ти живеш, живеш, живеш. Ти мене розумієш?

Я закивав головою, хоча не зовсім ще розумів, що він хотів сказати.

— Ти от кажеш, „якби я покохав кого-небудь або що-небудь“. Ти, кажеш, цим би й жив. Ні, цього не треба. Треба життя полюбити, а потім полюбити те,

що допомагає йому. Один мій товариш був на каторзі... Недавно вернувся, втік... Ми з ним багато говорили. Він каже, що він тільки тим і врятував себе, що завжди пам'ятав, що він живе. І він каже, що, наприклад, коли він сидів з каторжанами в одній камері, коли вони там виробляли всі свої гидоти, він замість, щоб задихатись від того і тим ще більше погіршувати своє становище, пильнував їх, силкувався добути з їхнього життя все, що дало б йому іприємні переживання. А неприємне він холодно аналізував і тим зменшував його силу. Потім він силкувався увійти в кожне з'явище природи й знайти в ньому щось цікаве, іприємне. Коли він сидів у самотині, в окремій камері, він навмисне ввесь час силкувався пам'ятати, що все-таки він живе; що цей однаковий що-дня промінь з високого вікна є все-таки частина життя; що, напруживши волю і розум, можна й тут здобути іприємні переживання. І він користувався з пам'яти, з фантазії, з ознання свого—з усього чисто, щоб жити і в

самотині. І він жив, звісно, не так, як на волі, але далеко краще від тих, хто пасивно живе хоч би й на волі, не кажучи вже про тюрму... Це велика сила—увага до життя!

— Так! — перепинив я нарешті Гаюру. — Коли ж я не можу бути уважним, не можу життя любити, я його не знаю... ну, от нема сили, нема охоти любити, нема нічого та й усе! Тупий я, байдужий до нього. . Ну, що ти зробиш?

— Пллово-о-й!.. Пллово-о-й!.. — гукав хтось п'яним голосом за спиною в Гаюри.

— Ти — інша річ... Ти.. ти вібач мені, я буду говорити по щирості... Ти — недужа людина. Тобі треба видужати, треба здобути соку в організм, ти — сухий. Тобі важко бути уважним. Я не ручусь, але мені здається, що найкращими ліками для тебе було б щось вражаюче, гостре, незнайоме для тебе. Треба, щоб воно вразило тебе, захопило тебе, розбуркало. Треба якоїсь великої сили, яка намагнетизувала б тебе собою... Звісно, ти можеш вдатись до лікаря, але, на мою думку, це не допоможе. У мене був один

знайомий, що лічився електрикою і всякими ваннами. Але то мало помагало. Він потім оженився, спеціально також, щоб... Але пожив півроку і покинув жінку... для своєї хвороби...

— Так, так... — шепотів я з жахом. — Це може бути, це може бути.

— А другий знайомий... студент — збожеволів. Все йому якась сила була в голову, давила...

— Сила? — перепитав я. — Так, так... Ах, це правда!.. Ну?

— Ну... і той... Він бувало приходив до нас і все просив, щоб його вбили... І серйозно, не так собі... Все тре лоба рукою і шулить, як з болю, очі... А то сидить з нами і раптом попросить дозволу щось розбити — склянку або пляшку... Йому ніби легше ставало од того... Ну, а потім збожеволів зовсім.

— Так-так... — шепотів я, почувавши холод жаху в грудях. — Ну?

— Так, по-моєму, тут не в електриці і не в ваннах діло, тут треба глибше зазирнути. Тут треба життя змінити. Коли життя

не допоможе, ну, тоді... тоді застається.. мені не хочеться тобі говорити, але краще свою думку чесно висловити... тоді я на твоєму місці скінчив би свідомою смертю!.. Але стривай!.. Треба боротись! Що, справді, так коритись?! Ти кажеш, що ти нічого не любиш, що ти не знаєш життя. Звісно, як ти можеш любити те, чого не знаєш? Ти не живеш тепер, ти пливеш за життям: куди несуть тебе його потоки, туди ти й посуваєшся, не пробуючи плисти самому. От ти почни тепер плисти, почни хотіти плисти туди, куди не хотів би, а не куди тебе несуть каламутні потоки. Не вмієш плавати? Вчись. Бий руками, ногами, набирай води і в вуха, і в ніс, а все-таки пливи. Навчисься! А навчисься, тоді вплинеш з твоїх потоків. Іншої ради я тобі не можу дати... От берись до нашої роботи, пливи до нас. Я залюбки буду помагати тобі всім, чим можу.

— Ах, якби!... — скрикнув я. — Я все, все буду робити, тільки щоб збутись, щоб не було цього...

— Пллово-о-й! — підвівся Гаюрин сусіда і грізно підняв руку. — Ти, ссукин син!.. Дввай... пива!

На нього ніхто не звернув уваги. Він безнадійно махнув рукою, гірко всміхнувся й безсило знову сів на місце.

— Так-так! — захитав головою Гаюра. — Це неминуче... Дарма, ми ще заживем... Ти тільки не занепадай духом... Ти завтра приходь до мене, я щось придумаю... Бачиш, до організації зараз тебе прийняти не можна, бо ніхто тебе не знає і ти нічого й нікого не знаєш... Спершу ти будеш помагати... А потім... Звісно... Ну, тепер от цей страйк. Треба буде ходити, розносити гроші страйкарям... ну, прокламації і т. ин... А може демонстрація буде... так роботи технічної буде сила.

— Прикажете ще пива? — раптом почувся над нашими головами голос слуги. Ми озирнулись. Пивна пустіла вже, але дим стояв величезною хмарою; лампа здавалась у ній сонцем у негоду.

V

І от в той час уперше в моєму житті справді одбулося важне: я зрозумів, увірував, що можу жити.

Коли на другий день я прокинувся, першим моїм почуванням було почуття чистоти, фізичної й моральної. Мені навіть схотілося взяти чисту білизну, зробити порядок у світлиці, вичистити все круг себе. Я це й зробив. Правда, голова у мене була все-таки й важка, і тупа, як і перше; тіло все-таки було мов розчавлене, але свідомість того, що вже „кінець тому“, що я починаю наново жити, надавала мені певности, що голова у мене вже свіжа, що тіло — здорове. І від цього самовпевнення може й справді менше боліло все. Навіть, як дививсь у дзеркало, мені здавалось, що очі мої стали ніби виразніші й лице свіжіше. Мені хотілось, щоб так було.

Того ж дня я пішов до Гаюри. В світлиці у нього я зустрів якогось кирпатого добродія з борідкою і в окулярах: окуляри були якісь великі, незграбні і здавалось,

що то вони так стягли йому перенісся, що аж ніс задерся.

— А!.. Дуже добре, що ти прийшов!— весело зустрів мене Гаюра. Одягнений він був у синю косоворотку й виглядав таким простим і щирим.

— Знайомтесь... — хитнув він головою га добродія в окулярах.

Ми подали один другому руки й буркнули свої прізвища.

— Добре, добре, що ти прийшов... — потер руки Гаюра й весело подивився на добродія. — Тут, бачиш, така справа: нам треба скласти десь кілька нелегальної літератури—дістали нового транспорта. Ну, от. На старих квартирах незручно... Чи не взяв би ти до себе? У тебе квартира „чиста“, живеш ти у мирового судді, ніякому жандарові й на думку не спаде шукати в тебе. Звісно, треба, щоб до тебе не лазили. А як треба буде брати звідти, то щоб ти сам брав і носив, куди треба... Згода?

— Вже ж, згода, — одповів я й подивився на нього так, мовляв: ти ж сам знаєш, що згода.

— От чудово! — зрадів добродій. —
А то, знаєте, шукай когось... Так ви вже,
будь ласка, підіть зо мною й заберіть...
Воно зручніше, як ви сами її привезете.

— Добре... — сказав я.

— Ну, а тепер ще така річ, — знов
потер руки Гаюра. — Нам треба чоловіка,
що ходив би на одну квартиру, брав би
там прокламації й носив їх на другу.
Можеш узятись?

— Можу.

— Так. Ну, так от що... Хм... — Гаюра
задумався.

— Ну, так от що... Ні! Краще так:
ось тобі адреса „явки“... Ти знаєш, що
таке „явка?“ Ні?.. Це — конспіративна
квартира, де щодня сидить один чоловік
з організації, а до нього являються (од
того і явка), являються всі, кому є яка
потреба до організації: чи прокламацій,
чи літератури, чи так якась справа. Хо-
дять туди з паролем, щоб шпиг не заліз.
Ну, от. Так ти підеш і скажеш, що ти
„від Михайла Петровича“. Це — пароль.
Не забудеш? Ну, от. І скажеш, що ти

маєш носити на явку прокламації. Хай він тобі все скаже, як брати, де, коли і т. ин., все, що треба. Адреса така... Ні-ні, не записуй! Взагалі ніяких адрес при собі не держи тепер... Бо при арешті жандари це найбільше люблять. Ти так пам'ятай. Іванківська 7, квартира 9... 7... квартира 9... Не забудеш? У дзвоник не дзвони, а застукай кулаком у стінку перед дверима...

У двері щось застукало.

— Можна! — гукнув Гаюра.

До світлиці увійшов Тищенко. Я здивовано глянув на нього, але він був такий збентежений на виду, що навіть не подивився на мене.

— Новина!.. — важко дихаючи, сказав він зараз же.

Ми всі подивились на нього.

— Явка провалилась!

— Та не може бути?! — скрикнув добродій в окулярах і навіть устав і підійшов до Тищенка. Але той важко сів на ліжку й одкинувся до стіни, безсило поклавши руки на коліна.

— Арештували кого-небудь?—похмуро спитав Гаюра.

— Вже ж... — оддихуючи й сопучи, сказав Тищенко.—Я тільки-що звідти... Добре, що спізнився трохи. Підходжу, а їх уже ведуть... Публіка, звісно, дворники, поліція, жандармерія—все як слід...

— Та кого „їх“?—нетерпляче скрикнув добродій.

— Та хто ж сьогодні на явці був? Кучерявий!... Ні, оце дак так!—скрикнув Тищенко.—Той селянин, що взяли з Кучерявим...

— Селянин?—підняв брови Гаюра.

— Авже-ж, якийсь селянин. Мабуть, сьогодні приїхав, та просто на явку, ну й попав... Ну, так от що цікаво. Їх виводять уже з квартири. Я теж заліз між публіку й дивлюсь... Виводять їх... „Куди ж це ви нас тепер?“—питає дядько. А жандар глянув на нього та: „в тюрму“. Різко так, з злістю. „Ага!—каже дядько:—Ну, в тюрму, так і в тюрму!..“ І розумієте, так гарно подивився на публіку. Я мало не заплодировав йому.

— Почекай,—хмуро перепинив його Гаюра.—Він такий високий, чорний, вуса вниз?..

— Так, так... Бритий...

— Ну, так це з Каршаровки... Славний дядько... Ех, чорт! - злісно плюнув він і заходив по хаті. --А більше нікого не взяли? Кучерявого й цього селянина?— знов зупинився він проти Тищенка.

— Ні, нікого.

— Не бачив,—виносили за ними якусь літературу, або що?

— Таскали там, брат, усього! Забрали всі, навіть легальні книжки...

— Це шпиг!—рішуче вдарив кулаком по столі добродій в окулярах.—Я його завжди бачив там. Такий низенький, в залізничному картузі, вуса—як ковбаси... Паскудна така пика...

— У чорному теплому піджаці?—спитав Тищенко.

— Чорт його зна... Та вони ж м'яють одежу... Маленький, присадкуватий...

— Ех, чорт! Казав--перемінити явки,—ні: „рано ще“. От і маємо! Не знаєш—

просто в тюрму повезли, чи в участок?—
зупинивсь Гаюра знов коло Тищенка.

— Не знаю... Здається, в тюрму.

У двері знов застукало.

— Увійдіть!—крикнув Гаюра.

Увійшла Кохерман—та панна, що була
з Гаюрою в театрі. Він мені вчора її
прізвище сказав.

— Знаєте?—озирнула вона нас своїми
великими, чорними очами й зупинила їх
на мені. Мені тільки тепер зробилось
ніяково, що я, чужий їм, слухаю їхні
секрети.

— Явка?—кинув Гаюра.

— Ато-ж...

— Знаємо... Кучерявий і селянин?

— Так...

— Знаємо.

— І знаєте через що?—сідаючи на
стілець, обвела вона всіх очима і знов
зупинила їх на мені.

— Ну?

— Виказала квартирна хазяйка.

— Та-ак?—протяг Гаюра.

— Фю-фю-фю!—засвистів Тищенко.

— Так он як!

— Ах, баба подла!—скрикнув добродій.—Що ж їй за вигода?

-- Ну, от! „Яка вигода“! Просто догадалась, що „сіцілісти“ ходять, ну й перелякалась. Аня повинна тепер тікати, бо заберуть її. Я це бігала шукати її.. Там двоє околодків сидить на квартирі, ждуть її.

— Хм... Треба одіяла й подушки послати тим у тюрму. Похлопочіть, Катю. Добре?

— Ну, розуміється!

— Тільки ви сами не одвозьте. Та, власне, вам би менше, знаєте, ходити треба... Не водить шпигів за собою... А ти, голубе, чого прийшов до мене?—озвався Гаюра до Тищенка.—За тобою там ціла зграя шпигів лазить, а ти мені їх ведеш?.. Я ж просив тебе не лазити до мене...

— Ну, чорт! Думав я там у такій okazії про шпигів...—махнув рукою Тищенко.

— Ну, я йду!... Там їм же й білизни треба?—повернулась Кохерман до Гаюри,

і я бачив, як очі її зробились м'якими, ніжними, покірними.

-- Та вже ж... Усього, що треба.

Вона встала, кинула всім „до побачення“ й пішла до дверей.

— Чекайте! — нагнав її Гаюра й почав щось шепотіти. Катя дивилась на нього уважно й серйозно, потім очі її засміялись, вона трохи почервоніла і, прихильно посміхнувшись, крутнулась і хутко вийшла з світлиці. Гаюра вернувся до нас і на лиці у нього я ще помітив промінь того самого, що було у неї у очах. Але він зразу став серйозним.

— Так... — промовив він, — значить, треба шукати нову явку. Ти подожди вже, — вдався він до мене, — я зайду до тебе й скажу. Ти там же живеш, де й попереду? Добре! Треба скоріше в комітет передати.

— Та треба передати ще в комітет, — різко почав Тищенко, — що робітники прокламацій вимагають. Що за чорт, не допросишся ніяк. Що-дня доводиться брехню завдавати... Свинство просто і більше нічого!

— Ти не гарячися...—спокійно промовив Гаюра.—Ми про це ще побалакаємо... Ну, от...

Він замовк і глянув на мене. Я зрозумів, почервонів і, поспішаючись, став прощатись.

— Так літературу візьмете?—подаючи руку, спитав добродій в окулярах.

— Так. Але може вам зараз ніколи?—пробурмотів я.

— Ні! Поїдемо...

Я перевіз літературу до себе, дістав на другий день адресу нової явки й почав ходити що-дня туди.

Почалося нове життя. Я жив у зворушеній, напруженій увазі до своїх переживань. Мало не що-хвилини я придивлявся до своєї чистоти й мені було чудно й весело думати, що я вже такий, як інші, чистий і свіжий, що я звичайний здоровий чоловік (хоча до здоров'я мені було ще дуже далеко).

Я любив навіть спокушати себе і тріюмував, побідивши і прогнавши „спосіб“. Іноді, правда, миготіла у мене сурова

думка: а це ненормально, що я так багато думаю про чистоту. Краще було б, якби вона була без думання, як зовсім звичайне й недивне щось. Але я ухилявся від таких думок і любувався собою.

Надто я любив морозні ясні вечори. Тоді мене обнімала туга, така тиха і солодка; я робився більше чулим, ніжним і добрим; згадувались дитячі літа, село, ставок з мрійними вербами й вузьенькою, кривою стежечкою до нього. І люди мені здавались такими любими, інтересними, добрими. А дітлахи? Я з захопленням пильнував, як вони, ці малесенькі люди, тупали по такій великій землі своїми мініатюрними ноженятами і про щось говорили, про щось думали. Іноді хотілося плакати, і стрибати, і радіти од усього. Я ніби розпливався з цими косими, жовтими проміннями і тільки тепер розумів, що значить „зливатися з природою“, розуміти і небо, і гру тіней, і переміни тонів; я почав розуміти гнів, любов, радість. Я міг думати і читати. І ввесь вільний час я читав. І з кожною книжкою, з кожною

сторінкою передо мною ставало вільніше, видніше, брудна стіна незнаття одсовувалася все далі й далі і дозволяла бачити круг себе те, що доти ховала від мене. Пам'ятаю, коли я вияснив собі щось із суспільних відносин, мені перш усього ставало страшенно прикро, прикро насамперед не за несправедливість цих відносин, а за те, що мене так довго дурили, що я вірив у справедливість цих відносин. Я схоплювався з ліжка, прутко ходив по світлиці й часами викрикував з злісною усмішкою:

— Ну-ну!

Потім знов читав, знову схоплювався і, як суха губка, всмоктував у себе думку за думкою, перероблював їх і міцнів.

Страйк ріс і поширявся; за кравцями застрайкували на млинах, за млинами столярі. На явці що-дня була колотнеча: вимагали грошей, листків, літератури, агітаторів. Я увесь день бігав з одної квартири на другу з нав'язаними на собі купами прокламацій і брошурок, вислухував лайки, огризався, лаявся, знов кудись бігав, нашвидку їв, читав і знов зникав

на цілий день з дому. Вдома дивувались, але я наче не помічав того і силкувався навіть обідати десь в іншому місці.

Я майже не жив удома, навіть рідко ночував. Потік захопив мене і ніс на своїх дужих хвилях. Куди? Хіба я знав! Я знав, що я пливу, що я сам є частина цього живого, бурхливого потоку; я знав, що я частина суспільної сили—і я жив.

VI

. . . . .
І досі, немов учора те було, стоїть той день в моїй уяві. День нашого виступу, нашої невдачі і мого падіння.

Пам'ятаю, я очнувся після того, як ударив мене козак, в якійсь хатинці. Наді мною стояв дідок у фартусі з мішка. Це був дворник того дому, де я впав.

— Можна йти вже?—сказав я, встаючи. І тільки тепер почув, що якраз посередині голови мені дуже заболіло. Я підніс руку й намацав величезну гулю.

— Ого!—посміхнувся я, подивившись на дідка.

— Насадили?—засміявся дідок.—Ну, нічого. А то ще й забити могли... я бачив, як вас той уперіщив... Добре, що більш не бив...

Я ще побалакав трохи з дідком-дворником, подякував за те, що він мене порятував, і вийшов на вулицю. На плацу було тихо, починало смеркати. Ніщо вже не нагадувало недавнього. Навіть коло якогось будинку куняв на козлах звозчик, а недалеко мене сидів пес і задньою ногою чухав собі за вухом. Все „благополучно“.

Я покликав цього звозчика й поїхав додому. На вулицях також тихо скрізь, наче тут на них нічого не було сьогодні, а я все те бачив уві сні.

Я їхав, як у тумані: в голові гуло, на серці запеклося щось гірке та злісне. Тупе, безнадійне безсилля опанувало мене й якась одна апатична думка ввесь час крутилась у мозку. І хотілось одігнати її, як надокучливу муху, і їхати без жодних думок.

Вдома, по всій квартирі, було темно. Я пройшов чорним ходом і через пекарню

пробрався в їдальню. Тихо було. Тільки в Люсиній кімнаті хтось нишком балакав і смуга світла йшла з-під дверей, лягаючи стежкою по підлозі. Я згадав, що мені хотілось їсти. Не засвічуючи лампи, взяв у буфеті хліба, налив у склянку молока і, сівши на канапі, почав апатично їсти.

В Люсиній кімнаті засміялись, потім стало чути голоси коло дверей, двері розчинились і в них з'явилась висока, струнка постать Лещинського, мого товариша з гімназії ще, а за ним Люся. Двері зачинились і ми всі зостались поночі.

— Темно...—спотикаючись і помацки пробираючись, проговорив Лещинський. — Навіщо ти двері зачинила.

„Що?!“—хотів я скрикнути, почувши це „ти“, але якось задубів увесь і навіть не ворухнувся.

— Іди й не базікай...—прихильно одповіла Люся.

Я почув, що мене щось наче штовхнуло, потім по всій істоті задзвеніло все і стало наповнюватись цим „ти“, „іди“. Це було так несподівано, незрозуміло,

так страшно чогось. А вони, не бачачи мене, сунулися в сірій півтемряві й чорніші від неї здавались тінями. Ось зупинились... близько-близько одно від одного...

— Любий, любий...—зачулося пожадливе шепотіння й обидві постаті злилися і застигли в довгому, безкрайому, як мені здавалось, поцілункові. Потім вони зітхнули, знов заворушилися і знов зупинилися; зупинилися якраз проти сірого вікна, так що мені видно було Люсин профіль. Я не дихав навіть і непорушно сидів з своєю склянкою молока в одній руці та хлібом у другій. Вони важко дихали і щось шепотіли одне одному, сміючись і не рухаючись. Потім я бачив, як його чорна рука почала її обнімати й ці обійми були такі, як звичайно обнімають покоївок—цинічні й похотливі. І вона покірливо, як покоївка, стояла і щось шепотіла тихо й жагуче. Здавалось, сама півтемрява заслухалась того шепотіння й шелесту обіймів... Нарешті, вони зітхнули і знову рушили.

— Так прийдеш?—почув я хриплий, зворушений голос Лещинського.

— Прийду, моє сонце, прийду...— прошепотіла вона і потім додала:—Ти ж чекай мене. Я скажу, що піду до подруги і ночуватиму в неї... До тебе ніхто не прийде?

— Ні-ні...

Вони знов зупинились. І поки вони стояли, у мене в голові робилось щось хаотичне: то я хотів схопитись і зареготатись, так, щоб мороз страху прибав увесь їх похотливий запал; то шпурнути в них цим хлібом і молоком і заверещати так потужно, як верещала потужно злість у мене в грудях; то встати і спокійно-глузливо сказати:

— Славно, славно...

Але я тільки сидів і нерухомо держав свій хліб і молоко. І навіть, коли зачинилися за Лещинським вхідні двері й Люся пройшла до себе в кімнату повз мої ноги, обвіявши мене пахощами своїх духів, чи, як мені здавалося тоді, обіймів,—навіть тоді я не змінив пози. Не

пам'ятаю, чи довго я сидів так; знаю тільки, що, коли в сінях дзенькнув дзвоник, я страшенно злякався й чогось навшпиньках пробравсь у свою кімнату і сів на ліжку. Не пам'ятаю, що я думав; знаю, що я був просто приголомшений, а в грудях качався неприємний клубок. Чи то ревність була, чи злість, чи дивування, чи все разом—не знаю. Я сидів, дурновато всміхався й шепотів:

— А!.. Так ось воно що!..

А постаті стояли, як живі, й пекли мене: і ця чорна рука, і ця похотлива, мовчазна покірливість, і ця дзвінка півтемрява з важким, переривчастим їхнім диханням... я кілька разів уставав і починав ходити по хаті, машинально сьорбаючи з стакану молоко і з тією ж дурноватою посмішкою шепочучи:

— А! Так ось воно що!..

Але, згадавши, що ходу мою можуть почути, наче в цьому було щось страшне для мене, знов сідав і думав. А клубок все качався в грудях, і ріс, і ставав все гостріший і гостріший, аж поки я почув, що

він зробився самою звичайною колючою, ущіпливою ревністю. Але я ревнував не Люсю, не свою наречену, не чуття її, а розкішні жовті коси, груди, все її гнучке, еластичне тіло, яке я звик в думках уважати за своє і яке так несподівано загарбав другий...

— А, так ось воно що!—шепотів я й почував, що клубок ріже, коле мені груди, що хочеться кричати від злости й одчаю... Було так боляче, що я навмисне почав думати про свою чистоту, про Гаюру, про сьогоднішній день, але це все було так далеко, неясно, що я зараз же забував і знов бачив чорну руку, півтемряву, її профіль...

За чаєм я трохи заспокоївся. Люсі не було, вона сказала, що у неї болить голова, і лягла спати.

А заспокоїв мене своєю балачкою Іван Кіндратович. Він випив свою чарку горілки, вмочив шматочок хліба в сіль. прожував і, глянувши на мене, сказав:

— Ловко сьогодні почастивали наших революціонерів!..

Я мовчки, але пильно подивився на нього.

— Почастували, — хитнув він головою. —
До нових віників не забудуть... Ви ж
знаєте, там сьогодні стріляли?

— Чув.

Він значно підібрав губи, підняв брови
й подивився на мене.

Я глянув на нього і мені проти волі сміш-
но стало. Я посміхнувся і вийшов з кімнати.

Але розвага була не на довго. Коли
я прийшов знов до своєї кімнати й ліг
безсило на ліжко, я почув, що мене
починає обхоплювати старе страшне по-
чуття. Я відчував, що починаю двоїтися,
що один „я“ щось шепоче і тягне до
забутого, а другий жахається, протестує;
що один починає малювати забуті кар-
тини, а другий нагадує нудьгу, млявість,
тупість, головні болі, жах; один нагадує
„чистоту“, нове життя, сором, каяття,
свіжість переживань, молоду радість, а
другий похотливо шепоче:

„Тільки сьогодні... Сьогодні так тяжко,
так погано все... Треба розважити себе,
треба забутись... Тільки сьогодні, а там

знов, як і вчора, по-новому... Нехай собі там зраджує, в розпусту вкидається— мені все одно“...

І помалу чистий голос слабшає, а цей дужчає, забирає владу надо мною і я з жахом чую, що насовується темна, душна сила й обгортає мене своїми похотливими, чадними лапами...

Прокинувшись другого дня і пригадавши все, я не почув ні каяття, ні нудьги. Навпаки, щось злісно і глухо, як пес на цепу, загарчало мені в грудях, коли я торкнувся думкою до вчорашнього. І це гарчання зараз же пройшло в мозок, з силою непереможною придушило його і стало там гострою, важкою думкою:

„Я візьму її. Вона—моя!“

І я вже більш нічого не думав і не хотів думати. Зачеплений пес гарчав і не давав проходу ні одній сторонній думці. Я думав тільки, уперто, злісно думав, як увійду до неї, як вона дивитиметься на мене і як візьму її всю з цими жовтими косами, з цією поважністю, з брехнею, дурноватістю, розпустою...

„Я візьму її!.. Візьму, як покоївку!“
Ні про Гаюру, ні про „чистоту“ я не хотів думати.

„То все потім, після того!.. Я спершу візьму її!“

Я не думав, що я буду говорити їй, чи буду згадувати про наш шлюб, про Лещинського, про брехню її—я не хотів думати про це.

„Потім, потім!.. Я спершу візьму її!“

Я не міг сидіти дома й пішов на вулицю. Ходив десь за базаром, десь за вокзалом, дивився, як бігали чогось по рельсах одинокі локомотиви і свистіли; дивився на пасажирів, але ні на хвилину та думка не одступала від мене. Я певен, що якби щось не так скоїлось, як я думав, я неодмінно на цьому збожеволів би. І не знаю, чи було б мені гірше з того.

Прийшов я додому так десь близько п'ятої години. Я знав, що Глафіра Семєнівна з Котіком і Таньою підуть до Петровських, а Йван Кіндратович буде спати. Так і було. В квартирі, як звичайно, тихо і темно, тільки з Люсиної кімнати

доносилося якесь шарудіння, хоча світла й не було видно... Глибоко зітхнувши і приклавши до грудей руку, мов бажаючи спинити серце, я підійшов до дверей і постукав у них.

— Увійдіть!—зачув я спокійно-холодний її голос.

Я ввійшов. Люся лежала на канапі і розглядала якийсь журнал, високо піднявши його до світла з вікна.

— А! Це ви... — промовила вона, як мені здалося, розчаровано.

— А ви когось іншого дожидали?—спитав я майже пошепки, бо в роті мені пересохло і щось дуже здушило за горлянку.

— Ні, так...

Я помовчав і дивився на її шию та груди, що гостро випиналися з-під піднятих її рук.

— Очі... збавите, — машинально сказав я й сів коло неї на канапі.

Вона здивовано озирнула мене з-за журналу й, одсовуючись до стінки, холодно промовила:

— Вам стільців мало, чи що?

— Я коло тебе хочу!—грубо вирвалось у мене, і я схопив її за руки вище ліктів.

— Ну, прошу!.. — сухо одпихнула вона мої руки, але, доторкнувшись до неї, я враз заспокоївся і ще рішучіше взяв її за обидві руки і злісно й пожадливо прошепотів:

— Не смій!.. Ні слова! Ти моя...

Очевидячки, сказано це було надзвичайно потужно і вразило її, бо вона якось глянула на мене і прошепотіла:

— Пустити, я покладу журнал...

Я взяв журнал одною рукою і шпурнув його додолу, іменно шпурнув, бо вже був певен, що візьму її — допевнився з того жесту, яким вона поправила волосся на голові, з її мовчання, важкого дихання, з її прудких поглядів на мене.

І я взяв її... взяв, як покоївку, грубо і рішуче, бо вона — розпусна і похотлива, як павіян...

Але вона й хитра до того, як мавпа. Коли я виходив од неї, вона раптом схопила мене за шию і прошепотіла:

— Гляди ж: ти зробив мене жінкою, мусиш зробити й жінкою...

Коли Люся може червоніти, то нехай червоніє тепер, бо це була найсоромніша, найцинічніша брехня. Це була така нахабна і смілива брехня, що я тільки одсахнувся і мовчки почав дивитись на неї. Але вона наївно не помітила того, вважаючи мене через край дурним, і навіть погладила рукою по щоці. А мені хотілось схопити її за ці подлі жовті коси, шпурнути її об землю й топтати, топтати ногами це гидке, похотливе, розпусне тіло.

Я раптом крутнувся і мовчки вийшов од неї. І скоро я ввійшов до себе, я почув що аж тепер виступають наслідки вчорашнього. Дике бажання, що натягувало мої нерви, скінчилось, і я став порожній. В порожній голові не було ні образів, ні гадок, тільки якісь нікчемні шматочки дурноватих, безфарбних думок. І в порожні груди вже ліз цей сірий і страшний жах; він ліз до мене з усіх кутків кімнати і я чув, що ось зараз він разом із цією тупою нудьгою почнуть топтатись по моїй душі, і холодний піт буде виступати по всьому тілі. Не було навіть

смокчущого каяття, ні ниючої злости до Люсі або до когось; я був сухий, без соку, з сукняним, безживним мозком і серцем з клоччя, в якому чадно диміли жах і нудьга... І кров наче спинилась і к ужля а на місці, викликаючи по всіх сугавах біль і ломоту. І я зрадів їм, зрадів, бо знав, що ця ломота повинна стомити мене і стомленого, безсилоого об-
мертвити важким сном.

VII

Я вже не каюся. Я застиг в якомусь холодному одчаю. Я не присягався, я сам себе жахався й задубів увесь.

Три дні я нікуди не ходив, так що вже думали, що мене арештовано. На Люсю я не міг дивитись і уникав усяких зносин з нею. Я почував, що я таке щось зроблю з собою і з нею, що аж сам жахнусь.

Але треба було щось робити, треба було жити, а я й не вмирав, і не жив.

І я рішив.

Пам'ятаю, я весь збігся в цій постанові, задубів, затвердів. І затвердівши, почув,

що зробився дужим, що я набрався злісної рішучости й ніяка сила не спихне мене тепер з неї.

Я пішов до Гаюри. Коли я прийшов до нього, він сидів коло столу і стомленим, нудним поглядом дивився в вікно. Книжки перед ним не було — значить, не читав. Поздоровкався він зо мною мляво й навіть не звернув на мій хмурий вигляд ніякої уваги. І це все — і нудний погляд, і млявість — було так чудно бачити у нього, що я мовчки подивився пильно на нього. Але він не звертав більше на мене уваги і щось нудно насвистував. Про мою „отлучку“ він нічого не говорив, наче й не трапилось нічого.

— Ну, що ж новенького? — спитав усе-таки я.

Він помовчав і наче знехотя відповів:

— Вночі арешти були... Знов чотирьох наших забрано... Друкарню також...

— Та-а к... — протягнув я. — Це вони, значить, чистять... Шпиги чи провокація?

— Чорт його зна! Та сами й винні... Лазять скрізь... Понаводили шпигів — ну

й забрали... Кохерман з друкарнею взято—
додав він тихше.

— Кохерман?.. Так і її взято?.. — і для
чогось я перепитав: — її?

І я почув, що ніяк цього собі не можу
уявити. Інші там: п'ять, десять, сто — це
може бути; але як її можна було заареш-
тувати, її, що так ще недавно сиділа ось
тут і дивилась такими ніжними, покірли-
вими очима на Гаюру—я цього не розумів.

— Ну, певне, арештовано, — з млявою
досадою сказав Гаюра; потім, помовчав-
ши, додав:

— А головне те, що вона ж усе діло
прийме на себе. Я вже знаю.

І замовк, засвистівши щось, і знов
почав стомленими очима дивитись у вікно.

Мені страшенно шкода стало його.

Ми якийсь час мовчали. Десь над
нами ходив хтось нерівними ступнями, то
спиняючись, то знов ходячи. І це дратувало.

Мені вже не хотілося про себе говорити.
Я дивився на його нудний профіль і думав:

„Що тепер одбувається під цим че-
репом? І що вона чуває тепер там?“

— А ти щось хотів мені сказати? — не озираючись, спитав Гаюра.

— Так... — зам'явся я. — Я хотів... Але якраз такий час незручний..

— Це справа якась?.. Торкається організації?

— Та торкається...

— Ну, раз торкається організації, то незручний час тут не грає ніякої ролі.

— Воно так... Ну все одно... Крім того мені треба сказати... Бачиш, я хотів тобі сказати, що я хочу зовсім робити в партії.

Він з слабкою посмішкою подивився на мене.

— Цього треба було сподіватись, — сказав він.

— Через віщо? — здивувався я.

— Так. Всі після активного якимось виступу з робітниками, на демонстрації, чи так. Та ще й як поб'ють там, завжди рішуче вступають до організації. Тебе побито? — посміхнувся він.

— Трохи, по голові... Вже пройшло... Та-ак, — роздумливо протягнув я. — Н-не знаю...

Я помовчав.

— Н-не знаю...—знов сказав я.—Але, крім цього, у мене єсть причина... (я похнюпився) та сама причина, що й тоді... Я не можу так... Я повинен увесь, як є, віддатись справі, инакше... Ну, ти розумієш... Я розношу літературу, але це не те. Треба, щоб я так захоплений був, щоб не було часу про инше думати... взагалі твердо почувати себе зв'язаним зовсім... Злитись з тією волею, що про неї ти сам казав...

— Так... Хіба знов?..— несміливо спитав Гаюра.

— А!..— махнув я з одчаєм рукою й почервонів.

— Ну, нічого,— живо промовив він.— Не можна ж одразу... А це ми зробимо... Ти на агітацію хочеш, чи на пропаганду?

— Мені все одно... Тільки в саму середину.

— Добре, я передам в комітет.

— А коли я матиму відповідь?

— Коли?.. Хм... Сьогодні четвер...

Я думаю — завтра годин так у дев'ять

увечері... Ти зайди до мене... Тільки, знаєш, тобі треба буде ще підготуватися, програму засвоїти, скласти іспит...

Він подивився на мене з усмішкою.

Другого дня я дістав позитивну відповідь, підручники до іспиту і повідомлення, що його призначено за тиждень.

Цілий тиждень я був у твердосуворому настрою. Вдома я сказав, що починаю готуватись до державного іспиту, і всі дбали про те, щоб мені не перешкоджати. Про Люсю, Лещинського, про свій занепад я силкувався не думати нічого.

„Нехай собі... Мені все одно... Нічого мені тепер од них не треба“ — і ще суворіше накидався на роботу. Люся один раз спробувала була натякнути мені на нові наші відносини і навіть прийшла до мене сама в кімнату, але я, сухо пере-просивши її, прохав мені не заважати. Вона удала здивоване, потім гнівне, далі зневажливе лице і, нарешті, поважно коливаючись, гордо вийшла, протягнувши з погрозою:

— До-обре!...

І більш ніхто мені не заважав. Але тепер у мене не було вже того попереднього — веселого, празникового, піднятого настрою. Я не прислухався, не придивлявся до своїх переживань, не думав навіть про те, що я живу. Я не вірив собі й суворий був до всього.

Іспит я склав добре і мені дано гурток робітників, з якими я повинен був працювати по спеціально ухваленій програмі.

Був морозний, ясний вечір. Ми мовчки йшли якимись темними й мені незнайомими вулицями; тільки іноді мій товариш озирався, дивився на всі боки пильно й бурмотів:

— Тут шпиги люблять лазити...

Я ж про шпигів зовсім не думав. Мене в середині дрижаки хапали від хвилювання.

„Які вони?.. Як я з ними буду?“ — наверталось увесь час на думку мені.

Перше, що вразило мене, коли ми прийшли до них, це порожнеча в кімнаті: ні стільців, ні ліжок, голі стіни, та якісь довгі лави з клунками одєжини під стінами...

очевидячки, то постіль була. Дерев'яний голий стіл сиротою понуро тягнувся під широкою стіною.

Іх було п'ять чоловік і ждали ще двох.

Деякі з них посміхались, деякі, мовчки стиснувши нам руки, серйозно дивились на мене, очевидно знаючи, що я повинен їхчити. Товариш зараз же пішов і я зостався з ними сам. Мені було ніяково трохи: я несвідомо чекав чогось иншого. Я гадав побачити бліді, бородаті, похмурі обличчя, зігнуті постаті з мускулястими руками, глухий кашель, суворі балачки. І замість того — ці молоді, мало не дитячі, лиця, добрі і трохи соромливі усмішки, довірливі й допитливі погляди, в яких одбивалося сподівання чогось. Надто вразив мене один, якого хтось назвав Стьопкою. Це був зовсім іще хлопчик з ясними, швидкими очима й дитячим пухом на твердих, чистих щоках. Він увесь час весело дивився на мене й ніби хотів щось спитати або сказати, але не зважувався. Потім прийшли ті двоє і ми почали науку, цеб-то всі вони поважно розсілись на лавах,

а я став говорити „по першому пункту“ програми.

Мене кілька разів несміливо перебивали й запитували. І на одне питання я не міг одповісти, бо...бо не знав сам. Певна річ, я не подав і виду того, але мене пройняв страх і сором; я бачив, що я сам мало тямлю те, чого взявся їх навчати. Мені було так соромно, що я навіть хотів один раз устати, попроситись з ними і втекти додому. Але це й самому мені здалось чимсь диким і я говорив далі, напружено чекаючи, що ось-ось хтось із них спитає мене про якусь таку річ, од якої сором ще більше здушить мені серце, а губи бурмотітимуть:

— Так-так... Але це ми потім будемо розбирати... Потім....

Тверда суворість не покидала мене. З тою ж самою напруженою увагою я читав, виясняв собі ті питання, на які не міг був одповісти; з тою ж самою непохитною байдужою неувагою відносився до Люсі, до її ночувань „у подруги“, до своєї „чистоти“ і з кожним днем все більше

вростав я в нове своє життя. Я вже мав другий гурток, з яким вів науку також двічі на тиждень; ходив на збірки пропагандистів, яких проводарем був той кирпатий добродій в окулярах; щиро обурювався разом з ними на якусь „нетактовну постанову“ комітету, сердився на вічну недостачу літератури й листків, іронізував над другими потайними організаціями—словом, робився справжньою частиною цього життя, переживав усе те, що давало тільки воно.

Але найкращим часом для мене була наука з гуртками. Тут мені ставало надзвичайно просто, затишно і легко. За все моє життя мене ніхто не любив, ніхто не зустрічав мене радісним, блискучим поглядом, ні в кого я не бачив до себе теплої, щирої усмішки; моя особа чужа була для всіх, байдужа—і того, може, вона й була така нудна та нецікава. А тут ні, тут було щось інше. Я хотів сказати: „тут мене любили“. Не знаю, чи мене любили; здається, трошки любили, але не це мене підіймало. Людей підіймає не те, що їх люблять, а те, що вони сами люблять,

Могти любити! Могти почувати теплі хвилі любови, ніжності, могли ходити з чимсь любим у грудях, могли сумувати!

Я почав любити, не мене любили, а я сам почав любити. І це змінило весь світ, всі з'явища в моїх очах. Вулиці, люди, зорі, вечори—усе прибрало іншого кольору, усе стало ближче, інтимніше до мене, усе викликало в мені чи тиху, журну радість, чи біль печали, гніву чи сум надійний і животворящий.

Але... недурно я родився під кущиком, серед плазунів, недурно інстинкт любови винищується у плазунів, недурно я стільки років убивав ці інстинкти „способом“. І недурно ж законом плазунів є мале, дрібниця.

Дрібниця знов опанувала мною.

З деякого часу я став почувати якесь незадоволення, непокій, тяжку тугу. Я іноді несподівано ловив себе на тому, що думав про Люсю, а це перше не могло бути несподіваним. Перше я цілком щиро і природньо не дивився ні за обідом, ні за вечерею на Люсю, а тепер почав кожного разу навмисне не дивитись, не думати про

неї і від цього, коли не дивився, то весь день думав і бачив її. Правда, я думав, що вона нерозумна, нерозвинена, брехлива, розпусна, що хоче „піймати“ мене, що я не оженюся з нею ні-за-що, але я думав. Почав і про „чистоту“ свою думати і навіть вираховував, що від мого „занепаду“ минуло тридцять чотирі дні. Я чув, що це не дурно, що суне на мене щось страшне, але я боявся зважливо подивитись на нього і тільки наче зібгався весь. Воно й прийшло і стерло мене, нікчемного.

Насував вечір, мій колишній улюблений час; тінів не було й від усіх предметів віяло невимовною тугою і смутною задумливістю. Мені треба було йти на збірку пропагандистів, але я сидів непорушно на ліжку і з щемлячим сумом дивився на вулицю.

„А життя немає все-таки!.. Немає фарб, соку... Нема могутчого розмаху... Страх і боротьба з собою, з своїм тілом... Коли ж кінець, коли?“

І допитливо дивився я на вулицю; глухо долітали звуки звідти, наче й вони були

вкриті тим пухким, схожим на бавовну снігом, що лежав на покрівлях будинків. В квартирі стояла німа тиша. Проносилось перед мене нудне тепер лице Гаюрине, його ніс, що зробився тонший і блідий; соромлива пропагандистка, яка перш почервоніє, а потім починає говорити; шмуклер Мойсій, що вимовляє „скомпротивний“ змість „конспіративний“ і ще якісь обличчя, постаті, але без усякого зв'язку й логіки. А в грудях щеміло-щеміло...

Зачулась десь чиясь хода.

„Жду я, жду, не дождуся желанного ча-а-са-а“ раптом голосно розлігся в вітальні наспівуючий Люсин голос, і я почув, як у мене дуже забилося серце, в роті зробилося сухо, і незрозуміле хвилювання забилося по мені.

„А що, як вона зайде до мене?“—подумав я, але не пам'ятаю, щоб злякався від того. Навпаки, я почав з напруженою увагою стежити за шелестом її ходи. Ось вона пішла до столу.. а тепер до піяніно... Ноти шукає... ні, книжку, мабуть... Іде!.. Сюди!..

Коло моїх дверей шелест затих.

— Олександрє Петровичу! — почувсь її голос.

— Увійдіть! — хрипло сказав я і про кашлявся.

— Ви дома? — зупиняючись біля дверей, спитала вона. — Я хотіла одну книжку.. Мабуть, ця дурепа Таня занесла з їдальні до вас... Можна пошукати у вас на столі?

— Будьте ласкаві.. — пробурмотів я.

Вона мовчки підійшла до столу і, обвіявши мене пахощами, дуже нахилившись до столу, стала розглядати книжки. Вона була зовсім близько від мене, так що я виразно бачив її профіль, а круглий, обтягнутий лікоть її мало не зачіпав мене. На мене враз ударило душним, гарячим, диким. Я хутко встав і почав ходити по хаті, проти волі жадно зупиняючись коло неї і знов рвачкими ступнями обходячи. А вона все копалась там так помалу і довго.

— Може допомогти вам? — зупинився я близько коло неї. — Яка книжка?.. Товста? В палітурках?

— Так... в палітурках... — тихо, майже пошепки одповіла вона і це шепотіння

докінчило все. Я став також дивитись на книги, перевертати їх, зачіпатись своїми руками за її руки і вже рішуче нічого, крім цих рук, не бачив.

— Ви тільки заважаєте... — ще тихіш і ласкаво прошепотіла вона, не дивлячись на мене. — Тікайте... я сама.

І злегка одвела мою руку своєю.

Ми книжки не знайшли.

І перший раз у той вечір я не пішов на збірку.

„Е, все одно... Пропадать так пропадать“ — з загонистим одчаєм стояло в мені і я силував себе, щоб не дослухатись до того, що почало гризти десь там у серці, і навмисне розпитував її, що вона робила весь час, як жила, а сам одмагався жартами, коли й вона почала допитуватись про причини мого чудного поведження з нею. Словом, ми помирились. Вона навіть спробувала удавати, що ніби плаче від тої образи, що мала, від моєї неввічливости, але це їй не зовсім удалось і вона заговорила про наше весілля. Я не сперечався і навіть потакував, згоджуючись, що дійсно,

поки не скінчу університету, нема рації робити весілля.

— А папі й мамі сказати, Сашко? — лашцилась вона і, як маленька дівчинка, зазирала мені в вічі.

Мене неприємно дряпнула ця інтонація, але сама пропозиція серйозно злякала.

— А! Навіщо то? — байдужим голосом сказав я. — Пропаде тільки поезія вся. Все одно ж давно всім відомо, що ми поберемося...

— Ну добре, мій котику! — покірливо зітхнула вона і мрійно поклала голову мені на плече.

Це було так комічно, що я мало не зареготався.

— А ти не одуриш, не покинеш мене? — раптом спитала вона і журливо, глибоко зітхнула.

Я помовчав, щоб голосом не зрадити свого роздратовання, і нарешті промовив:

— За кого ти мене маєш?.. Хіба я...

— Вірю, вірю, — перебила вона мене й кинулась цілувати; я злегка визволився з її обіймів і заходив по хаті.

„Ах, навіщо це я зробив?.. Навіщо це“ — з нудьгою заніло у мене в грудях. „Сказати хіба, що я все знаю про Лещинського, порвати всяку надію на шлюб і скінчити все разом?“

І от пам'ятаю, коли я це подумав, так в ту ж мить почув, що цього ні-за-що не скажу, бо це був би кінець, а кінця... я не хотів. Я не признався сам собі тоді, що не хотів, а просто не захотів про те думати й постановив зоставити „на потім“.

І от це „на потім“ стало панувати надо мною. Кожного дня я збирався зробити рішуче постання і кожного дня я одкладав „на потім“. Я став жити якимсь неприродним хворим життям. Де-кілки днів я читав, працював, мучився, каявся, загладжував свої провни перед організацією, з небувалим запалом і захопленням працював у гуртках, захоплюючи й їх. А в один вечір все раптом змітав дикий вихор, все зчезало кудись, і я бачив тільки Люсине тіло, чув тільки її фальшивий голос — і без сили, без волі робив усе, що вона хотіла. На щастя, вона не знала, навіть не догадувалась про

мою належність до організації. А може це й нещастя було, бо може все якось инакше б вийшло. Але у всякому разі вона вірила, що я готуюсь до державного іспиту, й не дивувала з того, що я й дома працював та ще й ходив кудись. Але за першим її знаком я все кидав і робився її рабом. Вона веліла часом вести себе в ресторан, брала окремий кабінет, замовляла вина, наїдків і страшенно багато пила. А випивши, оповідала мені такі речі, яких я навіть не чув. Оповідала про своїх подруг і сміялася з моєї наївності; оповідала про знайомих дам, про всякі брудні сторони їх інтимного життя. А скільки вона знала „скоромних“ анекдотів, скільки самої похотливої фантазії в неї було!.. О, яка вона була цинічно розпусна! В тверезі хвилини я просто жахався. Коли напувала мене й реготалась з моєї скоромливості, я робився диким, майже божевільним. А їй це дуже подобалось.

Але найгірше було те, що я не кидав того, другого життя. Навпаки, я судорожно чіплявся за нього. Я, як і перше,

ходив скрізь, „робив“; і не так собі, не по інерції, а може ще з більшою щирістю, з більшою вірою в велике діло. Але це була не спокійна, регулярна робота, це було тепер щось поривчасте, недуже, спорадичне. Я то сидів апатично на збірках, нічого майже не розуміючи, плував усякі доручення і не вмів виконати самого дрібного; то раптом оживав, виконував усе легко, гарно, навіть з власної ініціативи, й дивував усіх. Вони не розуміли мене, і тільки Гаюра іноді дивився на мене пильним поглядом, але я, як винуватий цуцик, уникав цих поглядів і силкувався навіть менше зустрічатись з ним на-одинці.

Так було щось з місяць. Я став ніби рівнішим; став через те, що знов почались скажені головні болі, нудьга, безсилість; а від того почались уперті, невідступні думки

І я став думати одверто й рішуче. Я думав, що насамперед треба скінчити з Люсею. Друге—виїхати од них на другу квартиру. Це значить... Це значить — порвати з своїми „близькими“. Та хоч би батько помирився з тим, що я не оженюсь

з Люсею, і прислав би далі гроші, все одно так тягнути не можна. Рвати, так рвати все, до останньої ниточки. Тоді тільки можна служити одному богові, а двом разом не можна.

Але тут то й виявилось те, що недурно виховували ви в мені 25 років. Я навмисне став уявляти собі картини майбутнього життя після розриву: нужду, недоїдання, вічну шуканину „уроків“, дряві черевики, голу брудну кімнатку... Навщо те все? Хіба це справді так потрібно? Хіба не можна жити чисто, в достатку і служити ідеї?.. Та через віщо я повинен рвати з тим осередком, що був рідний мені? Через віщо я мушу конче до робочого класу йти? Через віщо тільки робочий клас скаже нову правду, чому другий клас цього не може зробити? Чому не все громадянство, а тільки частина його? Можу ж я в другій, ближчій мені частині „робити“, наприклад, серед студентів, гімназистів, то що. Хто ж ближчий до робітників, хай іде до них.

Коли б мені ці питання прийшли в голову раніше, я б може й схопився за

них і з чистим сумлінням одійшов би від „роботи“, як відходять другі, але я вже знав, з тої ж програми знав, скільки тут лукавої брехні та облуди. Я б сміявся з таких добродіїв, а тепер сам на їхню стежку сходив.

І мені робилося нудно, і не вбачалося ніякого виходу. А тут ще, як навмисне, виступала Люся, тягнула мене і повторялося старе.

Але вихід знайшовся. І такий, який повинен був знайтись для такого, як я.

Раз я вертався з „науки“. Минала вона нудно, мляво, голова боліла, мозок сукняний був, серце висхло. Нудно було і мені, і їм.

На вулиці наче легше було стало фізично, але зате знов виступила моя мука, мое питання життя або смерти. Я знав, що ні до чого не додумаюсь, але вже звик по декільки раз на день думати про це—і думав уперто, з мукою та злістю.

Я йшов помалу, дивлячись собі під ноги й не озираючись. Мене штовхали, прохали пробачення і знову штовхали, — я

не звертав на те уваги та й собі машинально прохав пробачення.

Раптом, на розі однієї вулиці, пам'ятаю — Суворовської, зо мною порівнявся добродій в котиковій шапці і, раптово перепинивши мені дорогу, твердо сказав:

— Почекайте!.. Вас арештовано.

Це вийшло так несподівано, так неподібно до моїх думок, що я спершу не зрозумів навіть його. Але він не став чекати того, поки я дорозуміюся до чогось: вийнявши з кешені свистка, він різко засюрчав у нього й крикнув:

— Звожчик!

— Та що таке?! — страшенно хвилюючись та лякаючись, скрикнув, я. — Що вам до мене треба?

— Я — агент тайної поліції. Маю наказ вас арештувати.. Пожалуйте.. — зробив він рукою жест до звожчика, який в один мент десь узявся коло нас.

„Шлиг“ тільки тепер пролетіло у мене по всій істоті й я зробив навіть інстинктивний рух, щоб тікати, але „добродій“, очевидячки, на це сподівався, бо враз став

зовсім близько коло мене і мовчки з погрозою почав дивитись мені в лице. О, як виразно я пам'ятаю його зараз, наче вся його мерзенна постать вросла мені в мозок. Пам'ятаю навіть, що комір його пальта був смушевий і, мабуть, був без гудзика, бо сидів криво й незграбно. І ці чорні товсті вуса з сивиною, й нахабні пукаті очі і борідку з чимсь біленьким на ній. Він нагадав мені тоді якогось прикажчика з великоруського магазину.

Десь узявся поліцай, запихканий і збентежений. Він одною рукою придержував шаблю, а другою поправляв на голові шапку. „Добродій“, побачивши його, зараз же вийняв з кешені якийсь білет, показав його поліцаєві і сказав, показуючи на мене:

- Треба провести в участок.

— Слушаю-сь... — узяв поліцай „під козирьок“, і став коло мене.

„Очевидячки, важний шпиг“ — подумав я машинально. Прохожі почали вже зупинятись біля нас.

— Пожалуйте!.. — твердо приказав удруге шпиг і навіть злегка штовхнув мене

до звожчика. Я покiрливо полiз на бричку. З одного боку примостився полiцай, ди-хаючи духом махорки й цибулі, а з другого — шпиг.

— В Манежний участок! — голосно сказав „добродiй“ до звожчика.

— Соцiяліста спiймали... Ага, голубчику! — долетiло до мене вiд купки про-хожих. Звожчик зацмокав, заньокав, за-шарпав лiктями й ми поїхали.

„Значить, мене арештовано“... думав я якось тупо, гостро почуваяючи разом iз тим кожний рух шпигової руки, що пiд-держувала мене за стан. I було щось чудне в цьому всьому: якийсь чоловiк пiдiйшов до мене, покликав другого чоловiка, взя-ли мене i кудись везуть. Через що? З якого права?

Я уявляв собі арешти з оповiдань инакше: з жандарами, трусом, дворником, полiцаями. Звичайно, я чув про арешти на вулицях, але це вже занадто якось просто й несподiвано вийшло.

Мене привезли в участок, обшукали, витрусили програму i прокламацiї й одвели

у камеру. Вона враз же стисла мене голими понурими стінами і холодною нудгою, яка, неначе вогкість, подихала на мене з кожного кутка, з брудної койки, з заґратованого вікна.

Від дверей до протилежної стіни були протоптані на підлозі сліди моїх попередників. І я почав ходити по тих слідах, часами сідав на койку, тупо, приголомшено дивився в стіну, схоплювався і знов, акуратно попадаючи в сліди, ходив від дверей до стіни й від стіни до дверей.

Але, твердо пам'ятаю, не було в мене одчаю. Ні-ні, не було його тоді. Навпаки, була тупа, омертвіла упертість, була несвідома певність, що инакше й не може бути.

Я часом сідав і слухав далекий гомін города. І тоді в мене починала ворушитись кротка, солодка туга, робилось на душі затишно, журно, хотілось простити щось комусь і просити прощення самому.

І от тут знову в останній раз виступила вона, дрібниця. Виступила і штовхнула мене — бур'янинка зломилась і я полетів.

Я ліг спати.

Змучені нерви мої стали заволікатись теплою втомою сну. Серце здригувалось легким сумом, мигнули переломлені картини пережитого, сон плавко гойдав їх переді мною.

І раптом я весь здригнувся від колючого, пекучого болю в нозі. Здавалось, хтось зразу застромив мені велику голку, розпечену на скаженому вогні.

Я аж підкинувсь і, схопившись, скинув з себе брудну ковдру. Од моєї ноги у всі боки ліжка тікали опецькуваті, широкі, огидливі блощиці.

Я, немов опечений, зстрибнув з постелі й одбіг у куток. Серце мені билось важко, часто, в висках стисло. Я знав — сон пропав уже.

А попереду ніч, довга, мовчазна, безмежно жахлива. Я забивсь по камері, як спіймана, маленька, одуріла з жаху миша. Сум, кротість, туга — все пропало. Один жах перед ніччю, одна огида перед блощицями, один одчай перед безсиллям своїм стояли в мені.

Здавалось, я стану серед камери навколюшки й завию, задерши голову догори, завию страшно, дико, несамовито, як виють собаки серед прожнього базару вночі, одставши од хазіна.

Я стяг подушку з койки, взяв пальто і ліг в кутку на підлозі. Скоцюрбившись, я силкувався зогрітись, але з-під підлоги дуло, стіна віяла вогкістю, дошки давили, муляли.

І от знову, як і завжди, з темної глибини моєї істоти висунувсь мій „спосіб“, в якому я стільки літ шукав потіхи. Не то, що дали мені Гаюра, Кохерман, гуртки, ні — це був нальот, це була брехня, це було те, що не могло ввійти в мене. О, що мені було, справді, до тих робітників? Хто вони мені? Чужі, далекі люди. Що нас в'язало? Ніщо. Все моє життя було чуже, відмінне від їхнього. А я, котрий ніколи не знав, що то за голод, який не знав, що то за робота, який не знав навіть, що то значить не мати грошей, я брався учити їх, я брався наставляти їх жити. О, ні „програмка“ не могла мене

вдержати там на підлозі; кожний в критичні хвилини, в хвилини жаху і одчаю хапається за ті способи боротьби, які притаманні його породі.

Моя порода, моє життя дало мені мій „спосіб“ і, не дивлячись на моє обурення, на протест, на безсилу свідомість, що я загину, що завтра я збожеволю, згублю всяку волю, що це — моя смерть, він все-таки владично пройшов у мій мозок, опанував всією істотою і... кинув в чад скаженої, остервенілої, повної виклику й одчаю розпусти.

Вранці, очутившись і підвівши важку, мертву голову, я глянув по камері і сів, пройнятий одним почуттям: кінець. Коли я не вийду звідси сьогодні, я завішусь або збожеволю.

Нічого не думаючи, в холодному жаху я схопився, підбіг до „вовчка“, скажено загроюкав у двері й закричав:

— Городовой!.. На допит мене!.. Скоріше!

Як вродились вахмістри й помчали мене. Я... сказав усе „чистосердечно“, я не

пожалів нікого, я виказав усіх: і Гаюру, і Кохерман, і кирпатового проводаря, і соромливу пропагандистку — всіх і все, що знав. Мозок мій спотикався, але не крутився од страху на місці, бо стіни не давили його, а жандари все-таки не встигали за ним і писали, писали, писали. Вони були такі ласкаві зо мною й доторкались так делікатно до моєї душі, як і той поліцай, що витягав із кешені брошурки.

Я навмисне говорив довго, бо не міг зупинити свій мозок, який ніби радів і, вільний од стін, весело пурхав од спомина до спомина.

Так, коли я скінчив і підписав, вони, хотіли одвести мене знов на старе місце назад — туди, до тих стін. Тоді я впав — так-так! — я впав навколюшки й благав їх, щоб мене туди не вели... І вони такі ласкаві були та добрі, що викликали з тюрми карету й посадили мене в неї. І крім того обіцяли, провіривши мої викази, зараз же зовсім визволити мене, бо вони вже бачили, що я — „нещасна жертва злих людей“...

Як мене довели і впровадили в тюрмі в самотну камеру, я не пам'ятаю; мені потім казав коридорний доглядач, Прокіп Гаврилович, маленький, руденький дідок, що мене привезли зовсім „без сознательности“. Коли я прийшов до пам'яті, у мене під головою була якась подушка, не з соломи, а справжня і на залізному столику, вмурованому в стіну, стояли ліки й кухоль з водою. В хаті було видно й розносився звідкись голосний крик...

— Ко-му... (павза) пе-ре-да-ли? — кричав по складах хтось за стіною. І тихо було. Потім знов:

— Ні-чо-го... (павза) не-чую... Що?.. Так! Так!..

Знов тихо і знов:

— Слу-хай-те... Двадцять три!.. О-дин-на-дцять!.. (павза) Один на-дцять!.. Та не кричіть, Мишурин! Дайте перебалакати!.. Один-на-дцять!.. Со-рок п'ять!..

Я зрозумів, що я в тюрмі. Так, я був у тюрмі.

Я тиждень пробув у ній.

Але який же палючий був цей тиждень!

Я не смів показатися „їм“ на очі; але вони невідступно і з співчуттям зазирали до мене у вовчок, стукали в стіни й кричали:

— Добри день, товаришу! Вилізайте до вікна, будемо балакати. Тут можна! Це — пансіон... Наша жандармерія навіть тюрми доброї не збудувала досі. Даром хліб їсть... Вилізайте!.. Чуєте, товаришу?

О, це огидне слово! Я корчився від нього, але воно, як бичем, хльоскало мене по душі. А вони підходили до мого вовчка й розпитували ласкаво, добродушно:

— Ви — недужі?.. В участку сиділи?.. О, там погано!.. Кричав до вас генерал „згною“?.. Ха-ха-ха!.. Він до всіх так кричить... Може вас там били?.. Як вас звуть?

А потім я чув, як мій сусіда, веселий, жвавий політехник, кричав другим:

— Товариші! Наш новий товариш недужий, а через те не з'являється... Він сидів в участку і його там так змучили, що цілком непритомного привезли сюди. Арештовано на вулиці. Знайдено при ньому три брошурки, сто чи більше бумажок і програмку. Соціал-демократ.

— Як на прізвище? — тоненько-тоненько зачулось звідкись здалека.

У вікнах у сусід почувся сміх і хтось, передражнюючи вдатно, пропищав:

— Ах, ти боже мій!..

Веселий політехник прокричав мое прізвище і звідкись знов почувся тонкий жіночий голос. Ві-тай-те йо-го!..

Я вистрибнув на спинку койки й подивився в вікно. Тюрма збудована була не зразок літери П. Широке подвір'я чи навіть два подвір'я, одне більше, друге менше, поділяли один корпус від другого, а єднав їх третій корпус, так званий „пересильний“ . І там, проти нас, у другому корпусі сидять, очевидячки, „політичеськіє жєнщїни“.

Всі три поверхи були засіяні вікнами, а в кожному вікні виднілось по одній, а то й по дві голови.

— Чуєте, товаришу? — зачувся голос політехника. — Вас вітають. Знаєте хто?

Я злякано стрибнув з койки і, не відповідаючи, заходив по камері. Я догадався: то була Кохерман.

І так цілий тиждень! Я не смів дивитись на них, говорити з ними, я цілий день лежав, лицем до стіни обернувшись, і мовчав.

Вранці вони з грюкотом і сміхом вмивалися в маленькому коридорчику, а Прокіп Гаврилович ходив по коридору і, зупиняючись коло камер тих, хто спав ще, гремів ключами і кричав до них:

— Вставать! Вставать!

І руденька, маленька, лукава фізіономія його добродушно посміхалась і теж раділа з їхньої бадьорости, свіжости й молодости.

Потім робилось тихо — то пили чай і читали, А далі знову регіт, крики, „Марсельеза“ розбивали тишу в коридорі, — тойшли „усімкоридором“ напрохід. Вони перші дні й мене закликували, але я дякував, криво всміхався й говорив:

— Потім, потім... Я ще не можу... Дякую...

Вони виходили й робилось тихо, тільки з нижчих поверхів неслись перегуки з жіночим корпусом, в яких найбільше часу

одбирали слова: „Не чую! Як?.. Що?.. Повторіть“ і т. ин. Виходили „уголовні“ на велике подвір'я і здавалось, що там бігають, борються, ходять, сидять не люди, а сірі вівці. Вони співали іноді дуже гарно великим гуртком революційні пісні.

Потім знов життя вривалось з „ними“ в коридор і камери і пахтило свіжим, морозним повітрям. І знов я лягав лицем до стіни, одвертався від них і удавав, що сплю. А вони, зазираючи до мене, тихо між собою говорили:

— Спить... Треба домагатись, щоб на больницю перевели. Що це справді таке, — він тут ще більше занедужає...

— Розуміється!.. Він зовсім нічого не їсть і не п'є...

— А обличчя бачили яке? Вони його зовсім там злучили, сіромаху...

І вони, дійсно, домагались, але мене не перевели. Вони хотіли тоді навіть „голодовку“ або „обструкцію“ зробити через мене, але я перелякався й упрохав їх того не робити.

А ввечері вони, після прегуків з жіночим корпусом, одчиняли вовчки, підходили

всі до дверей і рішали всякі питання. Вибраний голова турбувався, бігав од новчка до вовчка і кричав:

— Панове! Та так же не можна, чорт забирай!.. Коли всі враз будуть ревити, так ну його к чорту!.. Хай один говорить!

Починало, звичайно, говорити два або три, бо кожний гадав, що тільки він один говорить. І знов голова благаюче кричав:

— Панове! Я ж до вас, як до цивілізованих людей, обертаюсь: не ревіть усі разом, говоріть по одному... Слово за Смолянським!.. Молчіть усі... Смолянський, говоріть!

Прокіп Гаврилович або його товариш Денис Макарович, посміхались і подзвонювали ключами, пильно прислухаючись, чи не йде начальство і спиняючи ораторів, скоро виявиться небезпека.

— Так от, панове!—кричав голова:— „за“ подають свої голоси три камери...

— Голоси, голоси лічіть!—перепиняли його.

— Ну, добре! „За“ висловилося...

— Та хіба, не все одно, чи голоси, чи камери?

— А розуміється, не все одно... Може ті, що разом сидять, не...

Панове!.. Залишіть приватні розмови.. Дайте ж мені долічити... Коли всі будуть ревити, так це чоррт... Треба ж помовчати... „За“ висловилося...

— На-дя-а!.. На-дя-а!.. — кричав хтось з нижчого поверху.

— А-а?—тоненько доходило з жіночого корпусу.

— Чи при-хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?

Мовчання і тоненько-тоненько:

— Не чу-ю!..

-- Ф-у, чорт!..

І потім тоном вище:

— Чи при хо-ди-ла... (павза) Ма-ру-ся... (павза) у-чо-ра?

Мовчання і тоненько-тоненько:

— Пов-то-рі-іть!..

— Е! Чорт!.. До по-бачення!..

І чувся грюкіт—знак, що вікно зачиняла сердита рука.

А в коридорі сперечались, змагалися палко, жили, жили навіть тут, за ґратами, закликали мене:

— Не бійтесь, товаришу! Тут свої все, провокаторів або шпигів нема...

— „Ні, є!“—хотілось мені крикнути, але я дякував і одвертався до стіни.

І от одного вечора з самого нижнього поверху зачулось:

— Товариші! Привезли новеньких!

У мене щось дуже забилося серце. Я вистрибнув на койку до вікна і став слухати.

— Скільки? Як на прізвище? Ес-де?.. Коли арештовано?—посипались з усіх боків питання.

— Прізвища їх такі... Слухайте!

— Слухайте, слухайте! -- закричали всі і довго ще кричали всі „слухайте“, але, нарешті, втихли.

— Прізвища їх такі: Петрашевич... Чавадзе... і Гаюра!

— „Уже! Так я й знав!“ — пролетіло у мене.

— Арештовано через провокацію!

Я почув, як усе тіло моє зробилось м'яким, наче я був увесь із бавовни.

— За провокатора вважають...

Я замер і не дихав.

— ... робітника Серебряникова...

Я безсило ліг на койку і вже майже нічого не чув.

Другого дня з тюремної контори прийшли за мною і сказали складати речі, яких у мене, правда, не було. Я схопив картуза, пальто й пішов за „конвойним“.

— Куди, товаришу?.. З речами?.. Зовсім?.. На допит? — кричали мені навздогін із кожного вовчка і прощалися зо мною, а я, як пес, що вкрав у пекарні шматок м'яса, вбравши голову в плечі, прищулившись, винувато вороже косив на вовчки й бурмотів:

— Не знаю... здається... Не знаю...

В жандарській правленії мене вже ждали „рідні“: папа, мама і... Люся. Вони радісно стискували то мені, то жандарам руки, Люся кокетливо стріляла очима на якогось бравого ротмістра, мама хрестила мене й цілувала, жандари щось приязно

говорили до мене — одно слово, сцена була дуже зворушлива. Нарешті, ми „вільні“ поїхали.

І от я зовсім „рідним“ вам зробився. Я вже не коїв „дурниць“, як ви з ніжним докором вимовляли мені; я покаявся, я знову зажив, як перше, до „дурниць“, тільки до моїх оргій додались ще оргії з Люсею, піячення і всі атрибути „людського“ життя. Першого ж дня я був п'яний, але ви добродушно посміювались і вкладали мене спати. І яка радість була з ваших трухлявих, малесеньких душеньток, коли я п'яний бурмотів:

— Ну, продав?.. Так що?.. Наплювати!.. К чорту все!..

Тепер ви виразно бачите, що помираю я (а я таки помру, це я й сам тепер бачу) не через те, що „продав“. Мої „рідні“ прийняли мене і я міг би спокійно жити й далі з ними. Але я помираю і помираю через те, що, будучи куркою, хочу літати. Помираю через те, що „стричківатий“, що обірвалася бур'янинка, на котрій я

висів. Під моїми ногами нема нічого твердого, круг мене чадні тумани розпусти, брехні, нікчемности. Я висів на бур'янинці, це була малесенька любов до тих Стьоп, Мойсіїв, Карпів. Вона обірвалась, і я мушу падати. Без любови жити не можна. Хто може, хто здатний на це чуття, той твердо стоїть на землі.

Я хочу померти ввечері, коли заходить сонце і тихо падає на землю сум неба. Хай простить мені сонце моє існування на землі. Хай простить мені сум, що поцілую його тихим, прощальним поцілунком,

А в людей ні сам прощення не прохаю, ні їх прощати не берусь.

Так мусить бути.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЧЕ КООПЕРАТИВНЕ Вид-во ВУРПС

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ПРАВЛІННЯ—Харків, Палац Праці, пом. 126.

ТЕЛЕФОНИ—В-76, 41-04, 44 05, 29 88.

ЦЕНТРАЛЬНА КНИГАРНЯ ТА СКЛЕП — Пя. Роді Люксем-
бург, Палац Праці, тел. 52-05.

ФІЛІІ ТА ПРЕДСТАВНИЦТВА

в Харкові, Дніпропетровському, Одесі, Артемівському,
Луганському, Сталіно, Маріуполі, Кривому Розі, Єнакієво,
Микитівці, Макіївці, Крипідачівці, Алчевському та інших
містах.

ВИЙШЛА З ДРУКУ Й НАДІЙШЛА ДО ПРОДАЖУ
ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА:

Українською мовою:	Ціна
Амп П'єр—Оповідання	7 к.
Гордієнко К.—Червоні роси	6 „
Гордієнко К.—Харчевня „Розвага друзів“	10 „
Горкий М.—Двадцять шість і одна	10 „
Леонтович В.—Салдатський розрух	10 „
Гюї-де-Мопасан—Селянські оповідання	10 „
Гермнія-цур Мюлен—Патріот	35 „
Окунів Я.—Газ професора Морана (уто- пічний роман)	45 „
Стефаник В.—Лесева фамілія та інш. оповід.	10 „
Франко І.—Сатири	10 „
Штангей В.—Батрачка	25 „
Юрезанський В.—Оповідання	15 „
Гюї-де-Мопасан—Бродяга	10 „
Винниченко В.—Записна книжка	8 „
Слісаренко О.—Сліди бурунів 1 крб.	40 „
Стефаник В.—Новели	7 „

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ РОБІТНИЧЕ КООПЕРАТИВНЕ Вид-во ВУРПС

„УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИК“

ПРАВЛІННЯ—Харків, Палац Праці, пом. 126.

ТЕЛЕФОНИ - 8-76, 44-01, 44-05, 29-88.

ЦЕНТРАЛЬНА КНИГАРНЯ ТА СКЛЕП Вид-ва — Харків,
пл. Р. Люксемб., Палац Праці, тел. 52-05.

ФІЛІІ ВИДАВНИЦТВА

у Артемівському, Сталіно, Луганському, Маріуполі, Миколаїві, Дніпропетровському, Києві, Кривому Розі, Одесі та інші містах.

ВИЙШЛА З ДРУКУ Й НАДІЙШЛА ДО ПРОДАЖУ
серія „Українські письменники в перекладах
російською мовою“

Франко И.—На дне. Повісті та оповідання.

Переклад за редакцією І. Айзенштока.

Передмова Анд. Річицького

Ціна 1 крб. 75 к., в палітурці 2 крб.

Любченко Аркадій — Далекіє и близкіє. Оповідання. Переклад за редагуванням автора.

Передмова проф. А. І. Білецького.

Ціна 1 крб. 30 к., в палітурці 1 крб. 55 к.

Копыленко А.—Лезвія. Оповідання. Переклад А. Матійченка за редакцією автора.

Передмова проф. А. І. Білецького.

Ціна 1 крб. 30 к., в палітурці 1 крб. 55 к.

Гринченко Б.—Под тихими вербами. Повість.

Переклад за редакцією І. Айзенштока.

Передмова М. Самаріна.

Ціна 1 крб. 90 к., в палітурці 2 крб. 15 к.

Коцюбинский М.—Именинный подарок З передмовою В. Коряка

Ціна 1 крб. 50 к., в палітурці 1 крб. 75 к.

Винниченко В.—Обручение. З передмовою

Анд. Річицького.

Ціна 1 крб. 80 к., в палітурці 2 крб. 05 к.

„ДЕШЕВА БІБЛІОТЕКА КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА“
Видавництва „Український Робітник“

Ціна окремого номера розміром 32 сторінки—5 к.

№ 1.	Васильченко—Хуртовина. Басурмен.	5 к.
№ 2.	Винниченко—Щось більше за нас . . .	5 „
№ 3.	Грінченко Б.—Як я вмер	5 „
№ 4-5.	Коцюбинський—Відьма	10 „
№ 6-7.	Васильченко—Оксана. Мати	10 „
№ 8.	Франко—Яндруси	5 „
№ 9.	Коцюбинський—Сміх	5 „
№ 10.	Винниченко—Раб краси	5 „
№ 11.	Коцюбинський—Поєдинок	5 „
№ 12.	Слісаренко—Редут № 16. Спроба на огонь	5 „
№ 13.	Кониський—Стельмахи	5 „
№ 14-15.	Грінченко—З заздрощів	10 „
№ 16-17-18.	Васильченко—Циганка	15 „
№ 19.	Франко—Цувакси	5 „
№ 20-21.	Винниченко—Виривок із „Споминів“	10 „
№ 22.	Грінченко—Історія одного протесту . . .	5 „
№ 23.	Винниченко—„Малорос-європеєць“ . . .	5 „
№ 24.	Кониський—Млин	5 „
№ 25.	Винниченко—Маленька рисочка	5 „
№ 26.	Копиленко—Леза	5 „
№ 27.	Шевченко—Кавказ	5 „
№ 28.	Стефанік—Вістуні	5 „
№ 29-30-31-32-33.	Винниченко—Дрібниця	25 „

Замовлення надсилайте до Видавництва „Український Робітник“, Харків, Палац Праці, кв. 126, тел. 8-76.

Філії та представництва: в Артемівському, Луганському, Сталіні, Маріуполі, Кривому Розі, Дніпропетровському, Микитівці, Одесі, Москві та інш. містах.

Вимагайте по всіх книгарнях, кіосках та полицях